พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดาร

กับเรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗

โปรดให้ตีพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารพินทุ์เพญภาคย์

ณวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์

จังหวัดพระนคร

David K. Wyatt

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดาร

กับเรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗

โปรดให้ตีพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพญภาคย์

ณวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์

จังหวัดพระนคร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพ็ญภาคย์

คำนำ

ด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ทรงพระกรุณาโปรดเอาเป็นพระราชภาระ ในฐานะเป็นเจ้าภาพพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพญภาคย์ ตรัสสั่งให้หม่อมเจ้าอุปลีสาณ ชุมพล ทำการแทนพระองค์ จึ่งได้แจ้งความประสงค์แก่กรมศิลปากรว่า จะใคร่ได้หนังสือตีพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพสักเรื่องหนึ่ง ถ้าได้เรื่องอันเกี่ยวเนื่องในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ก็จะเป็นที่พอพระทัยอย่างยิ่ง กรมศิลปากรจึงเลือกพระราชนิพนธ์วิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดาร ซึ่งได้ไปขอคัดมาจากออฟฟิศหลวงเรื่องหนึ่ง กับพระราชนิพนธ์วิจารณ์เรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราชอีกเรื่องหนึ่ง รวมเป็นเล่มเดียวตีพิมพ์ถวาย ด้วยเห็นว่าหนังสือสองเรื่องนี้ เป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และปรากฏว่ายังไม่ได้เคยลงพิมพ์มาแต่ก่อนทั้งสองเรื่อง ถ้าได้โปรดให้ลงพิมพ์ออกแจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพญภาคย์คราวนี้ ก็จะเป็นการสมควรด้วยประการทั้งปวง

ในพระราชนิพนธ์สองเรื่องนี้ เรื่องพระราชพงศาวดารปรากฏว่าได้ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ "บิฉลูนพศก" ที่มีเลข ๑๐

ทับหลังศก หมายความว่าเป็นปีที่ ๑๐ ในรัชกาล ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๐ ก่อนตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ ๔ ปี อันเป็นสมัยที่การศึกษาหาความรู้ในทางพงศาวดารกำลังเริ่มจะพ้นตัว พิเคราะห์ความตามท้องเรื่องเห็นว่า ได้ทรงเก็บความในพระราชพงศาวดารมาทรงพระราชวิจารณ์ตลอดเรื่อง

ส่วนเรื่องตั้งพระมหาอุปราช ไม่ปรากฏว่าได้ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อไร ในท้องเรื่องปรากฏว่าได้ทรงเก็บข้อความฉะเพาะที่เกี่ยวกับการตั้งพระมหาอุปราช จากหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงเก่า และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉะบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่ง มารวมไว้ณที่เดียวกัน รูปพระราชนิพนธ์เป็นอย่างบอกบัญชีเจ้านายที่ได้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาลงมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ และได้ทรงพระราชวิจารณ์ถึงเหตุที่เจ้านายเหล่านั้นได้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชประกอบไว้ด้วย พิจารณาตามเค้าความ สันนิษฐานว่าจะได้ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๗ ก่อนทรงพระราชนิพนธ์พระราชพงศาวดาร ๓ ปี

การคุมเรื่องในสมุดเล่มนี้ ถ้าถือเอาเวลาที่ได้ทรงพระราชนิพนธ์เป็นหลัก ก็จะต้องเรียงเรื่องตั้งพระมหาอุปราชไว้หน้า เรียงพระราชพงศาวดารไว้ข้างหลัง แต่ถ้าทำเช่นนั้นความจะไขว้เขวไม่ติดต่อกัน กรมศิลปากรถือเอาความที่เข้าเชื่อมกันได้สนิทเป็นหลัก จึงได้เรียงพระราชพงศาว

ดารไว้หน้า เรียงเรื่องตั้งพระมหาอุปราชไว้หลัง และยังได้เก็บเรื่องที่สัมพันธ์กับพระราชนิพนธ์สองเรื่องนี้มาลงพิมพ์ไว้ณที่เดียวกันอีกหลายเรื่อง ดังแจ้งอยู่ในสารบาญแล้ว

อนึ่ง สมควรจะเล่าพระประวัติของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพ็ญภาคย์ ให้ปรากฏไว้ในที่นี้สักเล็กน้อย เพื่อเชิดชูพระเกียรติ คือ

พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพ็ญภาคย์ เป็นพระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติณวันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑ ปีระกา ตรงกับวันที่ ๒๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๖ ในเจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์ย้อย ธิดาหม่อมเจ้าโสภณ ซึ่งเป็นพระโอรสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ ต้นสกุล อิศรางกูร ณอยุธยา พระองค์ทรงตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ ประพฤติพระองค์สมควรแก่ราชสกุลทุกประการ และพระองค์มีพระอัธยาศัยเผื่อแผ่กว้างขวาง ทรงเห็นประโยชน์ของสาธารณชนเป็นสำคัญ ดังมีตัวอย่างที่ควรนำมากล่าวในที่นี้ก็คือ พระองค์ได้ทรงสร้างตึกไว้ณวัดบวรนิเวศหลังหนึ่ง ซึ่งเป็นสถานที่เล่าเรียนของกุลบุตรอยู่บัดนี้ ขนานนามว่า "ตึกอรพินทุ์" และเมื่อทรงพระประชวรใกล้จะสิ้นพระชนม์ ยังได้ทรงทำพินัยกรรมยกทรัพย์ในกองมรดกของพระองค์ประทานให้เป็นทุนของโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ถึง ๕๐,๐๐๐ บาท เพื่อเก็บผลทะนุบำรุง

สาธารณชนผู้ป่วยไข้ พระกุศลทั้งนี้จะเป็นเครื่องเตือนใจสาธุชนผู้ได้รู้เห็นให้รำลึกถึงพระคุณของพระองค์อยู่เสมอ แม้พระองค์จะสิ้นพระชนม์ไปแล้ว แต่บุญนิธิอันนี้ยังจะเชิดชูพระเกียรติของพระองค์ท่านให้ปรากฏอยู่ตลอดกาลนาน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพญภาคย์ ประชวรพระโรคพระหทัยพิการ สิ้นพระชนม์ณวันอาทิตย์ที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๘ คำณวนพระชันษาได้ ๖๓ ปี

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในพระราชกุศลบุญราศีทักขิณานุปทานที่ได้ทรงบำเพ็ญเป็นญาติสังคหธรรม กับทั้งได้โปรดให้ตีพิมพ์พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ให้ได้อ่านกันแพร่หลาย นับว่าเป็นวิทยาทานอันจะเกื้อกูลแก่การศึกษาได้อีกสถานหนึ่ง ขอพระราชกุศลทั้งนี้จงเป็นปัจจัยอำนวยวิบุลยผล แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ที่ได้กล่าวพระนามมาแล้วทุกประการเทอญ

กรมศิลปากร

วันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๘

สารบาญ

พระราชนิพนธ์
วิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดาร

ในประเทศระหว่างกลางประเทศอินเดียกับประเทศจีนต่อกัน ซึ่งนักปราชญ์ฝ่ายยุโรปผู้ทำแผนที่ทั่วโลก ได้เรียกชื่อแผ่นดินในระหว่างนี้ว่า ฟาดเธออินเดีย คือแปลว่าอินเดียนอกแม่น้ำแกนยิส คือแม่น้ำคงคา ก็ในฟาดเธออินเดียนี้ มีประเทศใหญ่ ๆ ที่ออกชื่อ คือพะม่า รามัญ ลาว สยาม ญวน เขมร มะลายู แต่ที่เป็นเพศภาษาต่าง ๆ ซึ่งไม่ได้ออกชื่อมาบัดนี้ มีอีกหลายสิบชาติ ย่อมอาศัยหรือตั้งอยู่ในความปรารถนาของประเทศใหญ่ ๆ ทั้งปวง ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกันในทิศนั้น ๆ ซึ่งจะพูดบัดนี้ จะว่าด้วยการเดิมล่วงขึ้นไปหลายร้อยปี หรือพันปีเศษ กรุงสยามอันนี้ไม่ปรากฏในเรื่องใดว่า ได้เป็นชาติยืนยาว มีเจ้าแผ่นดินปกครองมาเกิน ๑,๓๐๐ ปี นับแต่ปีฉลูนพศกขึ้นไป ที่ได้ความว่า มีชื่อกรุงสยามขึ้น ตั้งแต่พงศาวดารเหนือเป็นอย่างช้า แต่ในพงศาวดารเหนือนั้นกล่าวกำหนดสร้างเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย ซึ่งเป็นราชธานีมหานครใหญ่ในกรุงสยามฝ่ายเหนือ มีกำหนดพุทธศักราช และจุลศักราชเลอะเทอะ จะสอบสวนอย่างไรก็ไม่ได้ความ จะ

รับเอาเป็นแน่แท้จริงก็ไม่ได้ ด้วยเรื่องราวนั้นก็มีแต่เหาะเหินเดินอากาศ ทำฤทธิเดช และอัศจรรย์ต่าง ๆ มากไปจนเกิน ไม่ควรจะเชื่อ ต้องกับคำที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไว้ในคำประกาศถือน้ำเวลากลางคืน ซึ่งกล่าวด้วยรัตนพิมพวงศ์ว่า ก็ปกติคนโบราณแรกมีหนังสือขึ้นใช้ ยังไม่มีหนังสือเก่า ๆ มาก เมื่อแต่งหนังสือใด ๆ นี้ก็จะเขียนไว้อย่างไรก็เขียนไป ไม่คิดว่านานไปจะมีคนภายหน้าที่มีปัญญาและสติตริตรองเทียบเคียงมาก จะเชื่อคำของตัวหรือไม่เชื่อนั้นไม่ใคร่จะคิด ท่านทรงไว้ดังนี้ การเรื่องนี้ก็จะต้องขอตัดความที่เลอะเทอะในพงศาวดารเหนือนั้นเสียไม่กล่าว แต่จะต้องถือว่าพระเจ้าแผ่นดิน ผู้ปกครองราชอาณาเขตต์ซึ่งเป็นชาติชาวสยามนี้ ได้มีขึ้นไม่ต่ำกว่า ๑,๒๓๙ ปี จนถึงปีฉลูนพศกนี้ พระเจ้าแผ่นดินนั้น คงนับเอาพระเจ้ารุณมหาราช คือสมเด็จพระร่วงเป็นต้น ว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม ตั้งอยู่ในเมืองศรีสัชนาลัย คือเมืองสุโขทัย เป็นราชธานีมหานครใหญ่ ในกรุงสยามฝ่ายเหนือ ต่อนั้นมาอำนาจใหญ่ซึ่งเป็นอิสสรภาพทั่วไปในแผ่นดินสยาม จะเปลี่ยนแปลงยักย้ายไปตามกำลังอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินในพระนครต่าง ๆ หรือจะยักย้ายพระราชธานี และพระบรมราชวงศ์ในแผ่นดินสยามกันเองนั้นต่อไปอย่างไรยกไว้ไม่กล่าว แต่คงเข้าใจว่า ชาติชาวสยามได้ตั้งขึ้น

แล้ว เป็นพระราชอาณาจักรอันหนึ่งสืบมาจนบัดนี้ ก็และพระราชอาณาจักรกรุงสยามนี้ บางทีกว้าง บางทีแคบ คอด ๆ กิ่ว ๆ ตามบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองในครั้งนั้น

ครานั้น บางทีพระเจ้าแผ่นดินจะมีอำนาจปกแผ่ไปในเมืองลาว และเมืองมะลายูทั้งปวง บางทีอำนาจเจ้าแผ่นดินอื่นก็จะทับเข้ามาบ้าง เหมือนเมื่อเมืองเขมรกำลังยังมีอำนาจมาก ก็คงจะได้อาณาเขตต์ข้างฝ่ายตะวันออก คือเมืองปราจิณบุรี เมืองนครนายก เมืองฉะเชิงเทรา เป็นต้น เป็นราชอาณาเขตต์ เพราะยังมีพะยานให้เห็นอยู่บ้าง เหมือนหนึ่งในดงนครเมืองปราจิณบุรี ก็ยังมีสิลาที่เป็นลวดลาย และยังมีรอยชำรุดหักพัง ของเก่าฝีมือคล้ายคลึงกันกับพระนครวัดในเมืองนครเสียมราฐ แต่เป็นการก่อสร้างเล็กน้อยเหมือนหนึ่งเป็นที่ประพาส

อนึ่งเมืองฉะเชิงเทรานี้ก็เป็นชื่อภาษาเขมร คงอยู่จนบัดนี้ อนึ่งในเมืองพิมายนั้น ก็มีปราสาทสิลาใหญ่โตกว่าที่ดงนคร ยังมีปรากฏอยู่จนบัดนี้ ก็ควรจะอนุมานว่าพระเจ้าแผ่นดินเขมรองค์ที่สร้างพระนครวัดเอง หรือพระราชวงศานุวงศ์ ซึ่งเป็นครั้งเดียวคราวเดียวกัน ได้มีอำนาจในแผ่นดินเหล่านี้ จึ่งได้คิดหาเกียรติยศตามความคิดอย่างเดียวกัน ดังเช่นสร้างพระนครวัด และฝีมือช่างก็เป็นอย่างเดียวกัน ฉะนั้นถ้าจะคิดอีกอย่างหนึ่ง ก็ยังมีตัวอย่าง

อยู่บ้าง คือในแถวแม่น้ำน้อย ในเมืองกาญจนบุรี ที่เมืองสิงห์ ก็มีปราสาทดังนี้อีก แต่ไม่ได้ทำด้วยศิลาเหมือนเมืองทั้งปวงที่กล่าวมาแล้ว เป็นแต่ทำด้วยศิลาแลงที่มีในพื้นบ้านพื้นเมืองนั้น เมืองกาญจนบุรีนี้เป็นแถวหนึ่งห่างออกไป จะตกอยู่ในอำนาจเจ้าแผ่นดินเขมรใหญ่องค์นั้นหรือ หรือจะเป็นราชอาณาเขตต์ต่างหาก อยากจะมีเกียรติยศอย่างพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในขณะนั้นบ้างจึ่งได้คิดทำขึ้นก็ไม่ทราบ แต่ยังมีที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งไม่ควรจะแลเห็นว่า เป็นอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินเขมรองค์นั้นได้มาสร้างสมขึ้นเลย คือพระปฐมเจดีย์ที่แขวงเมืองนครชัยศรี ในที่นั้นได้พบของซึ่งเป็นพะยานว่า เป็นพระราชธานีใหญ่หลายอย่าง คือองค์พระปฐมเจดีย์และพระประโทน ทั้งมีรากก่อสร้างเป็นที่อิฐชำรุดหักพัง ห่างจากองค์พระเจดีย์ เหมือนเป็นที่พระราชวังก็มี แต่ยังไม่เป็นสิ่งสำคัญได้แท้ ยกไว้ก่อน ในที่พระเจดีย์นั้น ขุดพบพระเจดีย์ดินเผาองค์ย่อม ๆ ข้างในมีแผ่นดินตีตราตัวอักขระว่า เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เป็นต้น เหมือนกับที่พวกอังกฤษขุดได้ในพระเจดีย์ที่ประเทศอินเดีย พระเจดีย์นี้ยังอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้งสองอย่าง(๑) จึ่งเห็นว่า ไม่เป็นตามแบบเจ้าแผ่นดินเขมรองค์นั้นเลย เป็น

(๑) เดี๋ยวนี้ย้ายมาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ดูรูปในพุทธเจดีย์สยาม หน้า ๔๔

ไปตามประเทศอินเดียฝ่ายหนึ่ง และขุดพบศีร์ษะยักษ์รูปปั้นโบราณ หน้าตาไม่เหมือนฝีมือช่างชาวเขมร และฝีมือลาว ศีร์ษะนั้นไม่สู้ใหญ่กว่าคนนัก เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ท่านได้ปั้นเป็นตัวประกอบยืนไว้ที่ริมอัฒจันท์จนทุกวันนี้ (๑) ก็ฝีมือช่างและธรรมเนียมที่แปลกกันดังนี้ ให้เห็นว่าราชธานีมหานครใหญ่ในแผ่นดินสยามนี้ คงจะยักย้ายเปลี่ยนแปลงไปในพระนครต่าง ๆ แยกออกเป็นหลายก๊กหลายเหล่าบ้าง รวมเข้าเป็นหมู่เดียวบ้าง สองหมู่บ้างสืบมา บัดนี้จะขอตัดความที่ไม่มีพะยาน ไม่มีสำคัญและศักราชเลอะเทอะนั้นเสียให้ตลอด จะกล่าวความพิสดารตั้งแต่จุลศักราช ๗๑๒ ปีขาลโทศก ซึ่งสร้างกรุงทวาราวดีศรีอยุธยานั้นมาจนถึงบัดนี้ แต่จะต้องกล่าวความต้นบ้างเล็กน้อย พอให้รู้ว่าราชตระกูลผู้สร้างกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาแต่เดิมนั้นมาแต่เมืองใด ความข้อนี้ในต้นพระราชพงศาวดารกล่าวความถึงพระราชวงศ์เจ้าแผ่นดินเดิมนั้นไม่น่าเชื่อ แต่ได้ความว่าพระเจ้าแผ่นดินผู้ที่สร้างกรุงทวาราวดีศรีอยุธยานั้น เป็นเชื้อราชวงศ์มาแต่ข้างฝ่ายลาว และตั้งพระนครอันหนึ่ง ชื่อเทพนคร ตามพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า พระเจ้าแผ่นดินในกรุงเทพนครนั้น ได้สืบสันตติวงศ์กันมาหลาย

---

(๑) คืออยู่ที่ทางขึ้นองค์พระปฐมเจดีย์ ด้านตะวันออก

ชั่วกษัตริย์ จนถึงพระเจ้าอู่ทอง ซึ่งเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ เมื่อครองราชสมบัติในกรุงเทพนครนั้นได้ ๖ ปี มีราชปรปักษ์ข้างฝ่ายเหนือมาย่ำยีพระราชอาณาเขตต์เนือง ๆ ต้องเป็นกังวลอยู่ด้วยการที่จะป้องกันสัตรูนั้นมากกว่าที่จะทำนุบำรุงบ้านเมือง หรือพ้นกำลังที่จะป้องกันได้ ด้วยพระนครนั้นเป็นที่ล่อแหลมใกล้ชิดต่อสัตรูนัก จึ่งได้ทรงพระราชดำริย้ายพระนครมาตั้งอยู่ต่ำลงมา เพื่อจะได้ห่างจากสัตรู ถึงโดยจะมีสัตรูมา ก็พอคิดต่อสู้ได้ทันท่วงที และเป็นที่ลำบากแก่ข้าศึกที่จะยกทัพมาโดยทางไกล จึ่งยกพระนครมาตั้งณตำบลหนองโสน อันเป็นที่ชัยภูมิมีแม่น้ำล้อมรอบและประกอบด้วยเกษตรารามอันอุดม ควรเป็นพระนครใหญ่ได้

จะว่าด้วยอาณาเขตต์กรุงสยามที่กว้างบ้างแคบบ้างต่อไปในครั้งเมื่อสร้างกรุงทวาราวดีศรีอยุธยา มีจดหมายอยู่ในพระราชพงศาวดารว่า มีเมืองประเทศราชขึ้น ๑๖ เมือง แต่เมืองที่เรียกว่าประเทศราชนี้ เป็นที่น่าสงสัยอยู่บ้าง ด้วยเมืองน้อย ๆ เหมือนเมืองจันทบุรีนี้ ก็นับเป็นเมืองประเทศราช บางทีจะคิดนับแต่พอให้ครบ ๑๖ เมือง เป็นโสฬสมหานครก็ไม่ทราบ แต่ประมาณเราชอาณาเขตต์ตามจดหมายนั้น ข้างฝ่ายใต้ตลอดปลายแหลมมะลายู ถึงเมืองมะละกาและมีในจดหมายว่าเมืองชะวาด้วย แต่เห็นจะไม่ใช่เมือง

ชะวา ที่เป็นนิสเทอแลนด์อินเดียในบัดนี้ จะเป็นเมือง มะลายูนั้นเอง ด้วยระยะทางที่จะข้ามฟากไปถึงเกาะชะวานั้นไกลนัก คงเอาเป็นแน่ได้ว่า ราชอาณาเขตต์นั้น ตลอดแหลมมะลายูข้างฝ่ายใต้ ฝั่งทะเลตะวันออกเพียงเขตต์แดนเมืองจันทบุรี หรือจะกว่านั้นไปก็เพียงเท่าราชอาณาเขตต์ปัจจุบันนี้ จะไม่ยิ่งกว่า ข้างฝ่ายเหนือเพียงเมืองพิชัย ข้างฝ่ายตะวันออกเพียงเมืองนครราชสีมา ข้างฝ่ายตะวันตกตั้งแต่เมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง คือเมืองเมาละแมน ต่อเขตต์แดนมอญเป็นสิ้นราชอาณาเขตต์ ครั้นภายหลังจึ่งได้เมืองเขมรมาขึ้น โดยกำลังกองทัพกรุงยกออกไปตีได้ ปริมณฑลเขตต์แดนกรุงเทพ ฯ ในชั้นต้นพระราชพงศาวดารนั้นเพียงเท่านี้

แต่ในกฎมนเทียรบาลซึ่งลงศักราช ๗๒๐ ตกอยู่ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ มีกำหนดเมืองกษัตริย์ถวายดอกไม้ทองดอกไม้เงิน ๒๐ เมือง ที่รู้จักชื่อบ้างก็มี ไม่รู้จักชื่อบ้างก็มี แต่มีปรากฏว่า เมืองนครหลวง คือเมืองเขมร เมืองศรีสัตนาคนหุต เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงแสน เมืองเชียงรุ้ง เมืองเชียงราย เมืองแสนหวี เมืองเขมราฐ เมืองแพร่ เมืองน่าน แต่มีเมืองที่ไม่รู้จักว่าเมืองไหนอยู่อีก ๕ เมือง คือ เมืองเชียงไตร เมืองเชียงคราน เมืองใต้ทอง ๓ เมืองนี้ เห็นจะเป็นในประเทศลาว เมืองโคตระบอง เห็นจะเป็น

เขมร แต่เมืองระแดวอีกเมืองหนึ่ง เห็นจะเป็นข่าระแด ที่ต่อเขตต์แดนกับเขมร ยังเมืองฝ่ายใต้เรียกว่า เมืองอุยองตะนะ เมืองมะละกา เมืองมะลายู เมืองวรวารีน เห็นจะเป็นเมืองอยู่ในแหลมมะลายูทั้งนั้น แต่จะเรียกชื่อตามลัทธิไทยเหมือนหนึ่งเรียกเมืองเกดะ ว่าเมืองไทรบุรี หรือกะไรก็ไม่ทราบ ถ้าดูตามกฎมนเทียรบาลดังนี้ก็เห็นว่า พระราชอาณาเขตต์กว้างกว่าในพระราชพงศาวดารมาก แต่จะมาอ่อนน้อมในภายหลังหรือกะไรก็ไม่ทราบ ด้วยสมเด็จพระรามาธิบดีนี้ท่านก็เป็นพระเจ้าแผ่นดินข้างฝ่ายลาวด้วย เมืองลาวเห็นจะอ่อนน้อมโดยมาก แต่ที่จะยั่งยืนเสมอไป ก็เห็นจะไม่ยั่งยืนคงจะมีเวลาออกบ้าง เวลาอ่อนน้อมบ้าง จึ่งต้องมีกองทัพกรุงเทพ ฯ ไปทำสงครามแก่เมืองนั้นเนือง ๆ แทบทุกแผ่นดินมา เมื่อต่อลงมาอีก ๒ แผ่นดิน คือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ แล้ว สมเด็จพระราเมศวร ก็ได้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองฝ่ายเหนือได้เป็นอันมาก ตลอดไปจนถึงเมืองนครลำปางเมืองเชียงใหม่ จึ่งเห็นว่าพระราชอาณาเขตต์ชั้นนอกนี้ คงจะไม่ยืนยงตลอดไป เพราะเมืองเขมรและเมืองเชียงใหม่ ๒ เมืองนี้ เป็นเมืองมีราชตระกูลสืบเนื่องมาแต่โบราณ แต่อำนาจถอยน้อยลง ที่กรุงก็ตีได้มาไว้เป็นประเทศราชขึ้นกรุงบางครั้ง บางคราวก็กลับตั้งตัวแข็งขึ้นใหม่ หรือเมืองเขมรไปอาศัยขึ้นญวน เมืองเชียงใหม่ไปขึ้นมอญบ้าง พะม่าบ้าง ใน

ชั้นหลัง ๆ ลงมานี้ เมืองทั้ง ๒ นี้ไม่ได้เป็นเอกราชได้เลย ต้องอยู่ในบำรุงของประเทศใหญ่ คือเชียงใหม่อยู่ในบำรุงมอญพะม่าบ้าง สยามบ้าง เขมรอยู่ในบำรุงญวนบ้าง สยามบ้าง ถ้าเมืองใดมีอำนาจมากในครั้งใดคราวใด เมืองทั้ง ๒ นี้ก็ขึ้นข้างเมืองมีอำนาจ แล้วกลับทำย่ำยีปลายเขตต์แดนของเมืองที่ได้พึ่งมาแต่ก่อน เป็นดังนั้นตลอดมา แต่เมืองลาวฝ่ายตะวันออก คือ เมืองศรีสัตนาคนหุตเวียงจันท์ และเมืองหลวงพระบาง ๒ เมืองนี้เป็นเมืองใหญ่ ตลอดจนเมืองเขมรราฐ เมืองนครจำปาศักดิ์ เป็นเขตต์แดนชาติลาวพุงขาวทั้งสิ้น ก็ได้มีเวลาที่มาขึ้นกรุง ฯ บ้าง ขึ้นพะม่าบ้าง ตั้งเป็นเอกราชเฉย ๆ อยู่บ้าง เหมือนหนึ่งในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ตามกฎมนเทียรบาลว่า ขึ้นกรุง ฯ แต่ในพระราชพงศาวดารไม่ปรากฏ มาได้ความต่อถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ จึ่งได้มีปรากฏว่า พระเจ้าแผ่นดินสยามได้ตั้งเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเป็นเจ้าเมือง ทราบได้ว่าเจ้าเมืองศรีสัตนาคนหุต ส่งเครื่องราชบรรณาการกรุงศรีอยุธยา ถ้าจะคิดพระราชอาณาเขตต์ตามกฎมนเทียรบาลฉะนี้ พระราชอาณาเขตต์ก็เป็นอย่างกว้างมาก ยกเสียแต่เมืองตองอูแล้ว พระราชอาณาเขตต์อย่างกว้างดังนี้ มีหลายครั้งหลายคราว เป็นเดิมที่ แต่ในประเทศทั้ง ๓ คือลาวพุงขาว ลาวพุงดำ เขมรนี้ ไม่ตั้งอยู่เป็นประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ เสมอ

ไปทีเดียว มีเวลาออกบ้าง แต่เมื่อจะออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อใด ด้วยเหตุประการใดนั้น มีปรากฏในพระราชพงศาวดารบ้าง ไม่มีบ้าง เมื่อจะกล่าวความถึงเมืองนั้น ก็มักจะกล่าวขึ้นว่า พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาเสด็จยกทัพขึ้นไปตีเมืองนั้นดังนี้โดยมาก มีอยู่เมืองละหลาย ๆ ครั้ง แต่ถ้าจะประมาณการตามที่คิดเห็น และได้เค้าในพระราชพงศาวดารบ้าง เห็นว่ากองทัพที่กรุงเทพ ฯ ขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ก็ดี เมืองเขมรก็ดี เมื่อตีแตกยับเยินแล้ว มักจะกวาดต้อนอพยพพลเมืองมาเสียเกือบ ๆ หมดเมือง แล้วทิ้งเมืองไว้เป็นเมืองร้าง บางทีจึงให้มีผู้ควบคุมรักษาอยู่บ้างเล็กน้อย แล้วก็ยกเลิกกลับเข้ามายังในกรุง ฯ ไม่ได้คิดจัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อย ทำทำนองแบบพะม่ามาตีกรุง ฯ ครั้งหลัง ให้แต่สุกี้เป็นพระนายกองอยู่รักษา ก็ไม่ได้เข้าตั้งอยู่ในเมือง ตั้งค่ายอยู่เพียงตำบลโพธิ์สามต้น คอยเก็บกวาดผู้คนส่งเท่านั้น ถึงการที่กรุงศรีอยุธยาไปตีเมืองเชียงใหม่ เมืองเขมร ก็ทำทำนองคล้าย ๆ อย่างนั้นหลายครั้ง เมื่อต่อไปผู้ที่ยังเหลืออยู่ประชุมกันเข้า สืบเสาะหาเชื้อวงศ์เจ้านายเดิม หรือเชื้อวงศ์ใหม่ ที่มีอำนาจเข้มแข็ง มาตั้งขึ้นเป็นเจ้าเมือง ถ้ากำลังยังอ่อนอยู่ หรือเมืองใหญ่ซึ่งใกล้เคียงรบกวน ก็มักจะแต่งเครื่องราชบรรณาการมาขึ้นกรุงเทพ ฯ อาศัยให้ช่วยต่อสู้สัตรูเป็นประกันรักษาบ้านเมือง กว่าจะเจริญใหญ่โตขึ้นได้

อีก ครั้นแข็งแรงบริบูรณ์ขึ้นได้แล้ว กลับกระด้างกระเดื่องต่อไปก็มี บางที่ตั้งตัวแข็งอยู่ได้ไม่มีใครรบกวน หรือมีที่พึ่งอื่นมาช่วยบำรุงอยู่แล้ว ก็ตั้งเฉยเลยไปไม่มาอ่อนน้อมต่อกรุงสยามก็มี เป็นด้วยเหตุดังนี้ประการหนึ่ง จะชักตัวอย่างที่มีปรากฏในพงศาวดารมา เหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ คือพระนารายน์เป็นเจ้า ให้เจ้าพระยาโกษาธิบดีเป็นแม่ทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ แล้วเสด็จยกทัพหลวงหนุนขึ้นไป ในจุลศักราช ๑๐๒๓ ปีฉลูตรีศก ตีได้เมืองเชียงใหม่ จับพระยาแสนหลวง บุตรภรรยาญาติวงศ์ไว้ได้หมด ก็ให้กวาดต้อนแสนท้าวพระยาลาวและครอบครัวอพยพทั้งปวงลงมาณกรุงเทพ ฯ จนสิ้น เมืองนั้นจึงตั้งตัวต่อไปใหม่ อีกคราวหนึ่ง เมื่อครั้งสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ คือสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ยกไปตีเมืองละแวก ซึ่งเป็นเมืองหลวงกรุงกัมโพชาธิบดีครั้งหลัง ในจุลศักราช ๙๔๕ ตีเมืองเขมรได้ จึงเอาเจ้าแผ่นดินเขมรทำพิธีปฐมกรรมตัดศีรษะเสียแล้วกวาดต้อนเชื้อวงศ์และไพร่พลมาทั้งสิ้น ไม่ได้ตั้งผู้ใดเป็นเจ้าแผ่นดินเขมรต่อไป แต่ในขณะนั้น บุตรพระยาละแวกหนีไปได้ทางเมืองเวียงจันท์คนหนึ่ง ครั้นกองทัพกรุง ฯ กลับเข้ามาแล้ว เสนาบดีและราษฎรทั้งปวงจึงพากันไปเชิญมายกขึ้นเป็นเจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี ต่อจุลศักราช ๙๔๘ ปี ตั้งตัวเป็นเจ้าแล้วถึง ๓ ปี เห็นว่ากำลังบ้านเมืองน้อย จึงได้

แต่งเครื่องราชบรรณาการมาอ่อนน้อมต่อกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าแผ่นดินก็ยอมรับให้เป็นเจ้าแผ่นดินเมืองเขมร ซึ่งยกตัวอย่างทั้ง ๒ เรื่องมานี้ ให้เห็นว่า เมื่อได้บ้านเมืองไกล ๆ ที่รักษายากแล้ว ก็ทิ้งเสียอย่างนี้โดยมาก นี่เป็นเหตุให้เมืองที่จะเป็นบรรณาการขาดตอนไปได้อย่างหนึ่ง อีกประการหนึ่งนั้น ที่ในกรุงศรีอยุธยาตั้งเจ้าเมืองประเทศราชเหล่านี้ขึ้นแล้ว มักจะมีศัตรูของเจ้าเหล่านี้เอง มาทำอันตรายหรือขับไล่เจ้าที่อ่อนน้อมต่อกรุงเทพ ฯ เสีย แล้วตั้งตัวแข็งเมืองขึ้น บางทีกองทัพที่กรุงเทพ ฯ จะหักหาญเอาเมืองไม่ได้ ต้องนิ่งเลยไปเสียบ้าง บางทีกรุงเทพ ฯ ทิ้งธุระละเลยเสีย ไม่คิดไปจัดการก็มีบ้าง เมืองนั้นจึงขาดจากกรุงเทพ ฯ ไปเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระมหาจักพรรดิราชาธิราช เสด็จยกกองทัพหลวงไปตีเมืองละแวกครั้งหนึ่ง พระยาละแวกอ่อนน้อมยอมสวามิภักดิ์ ถวายราชบุตรมาไว้ในกรุง ฯ ๒ คน นักพระสัทธาไปขอกองทัพญวนยกมารบ จับพระยาละแวกฆ่าเสีย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช จึงโปรดให้นักพระสุทัน บุตรพระยาละแวก ซึ่งยกเป็นพระราชบุตรบุญธรรม เรียกว่าพระองค์สวรรคโลก เป็นแม่ทัพยกไปตีเอาเมืองคืน เสียทีแก่ข้าศึก พระองค์สวรรคโลกตายกับคอช้าง พอมีกองทัพรามัญมาตีกรุง ก็ทิ้งเลยไปตลอดจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ (๑) จึงได้ยกไปตีเมืองละแวกครั้ง

(๑) คือสมเด็จพระนเรศวร

หลังนี้ ก็เป็นเหตุให้ราชอาณาเขตต์แคบเข้า ในขณะเมื่อทัพกรุง ฯ เสียทีมานั้นอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเมืองที่อยู่ในระหว่างเมืองใหญ่ทั้งสอง คือเมืองเชียงใหม่อยู่ในระหว่างมอญพะม่า กับกรุงสยาม เมืองเขมรอยู่ในระหว่างญวนกับกรุงสยาม เมืองใดมีอำนาจมาก ก็เข้าอาศัยอยู่ในบำรุงเมืองนั้น เหมือนหนึ่งเมืองเชียงใหม่แต่ก่อน ในระหว่างเมืองหงสาวดีทำศึกกับกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่จุลศักราช ๘๙๒ แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระมหินทราธิราช และสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ (๑) ก็เข้าเป็นกำลังพระเจ้าหงสาวดีแข็งแรงสนิทสนมมาก ได้มาทำศึกด้วยกันหลายครั้งหลายคราว จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ ในจุลศักราช ๙๔๑ พระมหาอุปราชาหงสาวดียกลงมาชนช้างกับสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ เสียที พระมหาอุปราชาขาดคอช้าง ครั้งนั้นพระมหาราชเจ้าเชียงใหม่ก็ลงมาในกองทัพด้วย ครั้นกองทัพแตกกลับขึ้นไป เห็นว่าอำนาจเมืองหงสาวดีหย่อนลง ก็กลับแต่งทูตมาอ่อนน้อมขอขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยา ครั้นภายหลังสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ ยกขึ้นไปทำศึกในเมืองมอญ ก็กลับเข้ากองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปทำศึกแก่เมืองมอญด้วยอีกครั้งหนึ่งในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ (๒) เมื่อจุลศักราช ๑๐๒๔ ปีขาลจัตวาศก กรุงศรีอยุธยายกกองทัพไปตี

(๑) คือพระมหาธรรมราชา

(๒) คือสมเด็จพระนารายน์

เมืองอังวะ ขึ้นทางเมืองนครลำปาง เมืองเชียงใหม่ เมื่อขณะยกขึ้นไปนั้น พวกลาวก็เข้าอ่อนน้อมเข้ากองทัพไปด้วย ครั้นกองทัพไปขัดสะเบียงอาหาร เลิกกลับมาทางเมืองเชียงใหม่ พวกลาวที่ขึ้นไปในกองทัพด้วยกลับมาแจ้งความให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ทราบก่อน ครั้นเจ้าเมืองเชียงใหม่ทราบก็สะดุ้งตกใจ กลัวพระเจ้าอังวะ กลับจัดการรักษาหน้าที่เชิงเทินบ้านเมือง จะต่อสู้กองทัพไทย ครั้นกองทัพไทยยกมาถึง มีหนังสือเข้าไปถาม เจ้าเชียงใหม่มีหนังสือตอบมาว่า เราทราบว่าทัพไทยยกไปตีเมืองอังวะ ก็คิดว่าจะได้เมืองอังวะอยู่ จึ่งจัดแจงแต่งกองทัพให้ยกไปช่วย เพื่อจะเอาพระนครศรีอยุธยาเป็นที่พึ่ง และครั้งนี้ทัพไทยยกไปตีเมืองอังวะก็มิได้ และกลับล่าถอยมา ฝ่ายเราสิเป็นข้าขอบขันธเสมาอังวะอยู่ก่อน เรากลัวท่านผู้เป็นอิสสราธิบดีในภูกามประเทศจะแต่งทัพยกมาตีเมืองเรา ๆ จะต้านทานมิได้ จึ่งจะเอาพระเจ้าอังวะเป็นที่พึ่งพำนักเหมือนแต่ก่อน ถ้าแลกองทัพไทยจะยกมาช่วยเราได้เมื่อพะม่าจะมาตีนั้น เราก็จะเป็นข้าขอบขันธเสมาพระนครศรีอยุธยา จะเอาพระเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงไทยเป็นที่พึ่งพำนักสืบไป หนังสือเมืองเชียงใหม่ตอบฉะบับนี้ เป็นความตรงและความจริงใจแท้ ๆ ชักมาพอให้เห็นเป็นตัวอย่างที่ครั้งอื่นมีดังนี้โดยมาก แต่ไม่ออกความตรงเหมือนครั้งนี้ เมืองน้อยในระหว่างเมืองใหญ่เป็นดังนี้

โดยมาก จึ่งเป็นเหตุให้พระราชอาณาเขตต์กว้างบ้างแคบบ้าง ตามคราวตามการณ์ แต่เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันท์ ทั้ง ๒ เมืองนี้ เหตุที่มีมาขึ้น กรุง ฯ และออกจากกรุงนั้น เป็นเพราะมักจะวิวาทกันเองใน ๒ เมือง เพราะอาณาเขตต์ ใกล้เคียงกัน นับเป็นวงศ์ญาติกันอยู่ด้วย แต่ไม่ใคร่จะชอบ กันเลยใน ๒ เมืองนี้ บางทีวิวาทกัน เมืองหนึ่งไปหากรุง อังวะบ้าง กรุงสยามบ้าง ให้ไปช่วยทำแก่เมืองหนึ่ง บางที ก็ได้รบเมืองหนึ่งยับเยินไป ถ้าเมืองใดเป็นผู้ไป ก็ได้มาขึ้น ทั้ง ๒ เมือง บางทีไทยช่วยข้างหนึ่ง พะม่าช่วยข้างหนึ่ง ผลัดกันทำคนละที เมืองนั้นก็ยับไปด้วยกันทั้ง ๒ เมือง เหมือนหนึ่งเมื่อจุลศักราช ๑๐๕๗ ปีกุนสัปตศก แผ่นดิน สมเด็จพระมหาบุรุษ (๑) เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต คือเมือง เวียงจันท์ แต่งราชสาส์นให้ราชทูตเชิญราชธิดาลงมาถวาย พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ขอกองทัพขึ้นไปช่วยป้องกันเมือง ด้วยเจ้าร่มขาวเมืองหลวงพระบาง ยกลงมาตีเมืองเวียงจันท์ ครั้นกองทัพกรุงยกขึ้นไปถึง เจ้าร่มขาวก็ยอมอ่อนน้อมต่อ กรุงศรีอยุธยา และปรานีปรานอมกับเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต คงเป็นเมืองบรรณาการกรุงศรีอยุธยาทั้งสองฝ่าย เรื่องหนึ่ง เมื่อครั้งกรุงธนบุรี ในจุลศักราช ๑๑๔๐ ปีจอสัมฤทธิศก พระวอเป็นอุปฮาดเมืองล้านช้าง เป็นอริขัดเคืองกันกับเจ้า กรุงศรีสัตนาคนหุต พระวอยกไปตั้งอยู่หนองบัวลำภู แล้ว

(๑) คือพระเพทราชา

ขึ้นไปขอกองทัพเมืองอังวะลงมาตีเมืองล้านช้าง ครั้นกองทัพพะม่าลงมาถึงกลางทาง เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตออกต้อนรับเสียก่อน กลับพากองทัพลงไปตีพระวอที่หนองบัวลำภู พระวอต่อสู้เหลือกำลัง หนีไปตั้งอยู่ดอนมดแดง เหนือเมืองนครจำปาศักดิ์ กองทัพพะม่าเลิกกลับไป พระวอจึงแต่งเครื่องบรรณาการเข้ามาอ่อนน้อม เป็นข้าขอบขันธเสมากรุงธนบุรี ครั้นภายหลังเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทราบว่า พระวอตั้งอยู่ดอนมดแดง จึงแต่งกองทัพลงมาจับพระวอฆ่าเสีย ครั้นเจ้ากรุงธนบุรีทราบ จึงให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ยังเป็นพระเจ้ามหากษัตริย์ศึก กับพระเจ้าสุรสีห์พิศณวาธิราช ยกขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ขึ้นทางเมืองนครราชสีมาทางหนึ่ง ทางเมืองเขมรทางหนึ่ง ตีเมืองรายทาง และกองทัพเมืองศรีสัตนาคนหุตแตกเป็นหลายตำบล ฝ่ายพระเจ้าร่มขาวเมืองหลวงพระบาง เป็นอริอยู่กับเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ด้วยเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตไปขอกองทัพพะม่า ลงมาตีเมืองหลวงพระบางแต่ก่อนครั้งหนึ่ง ครั้นได้ทราบว่ากองทัพไทยขึ้นไปตีเมืองล้านช้าง ก็มีความยินดีแต่งกองทัพมาช่วย เข้าสมทบกองทัพไทย และขอเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยาด้วย ฝ่ายกองทัพไทยเข้าตีเมืองพระโคเวียงคุก พานพร้าวได้ไว้แล้ว ก็ยกเข้าล้อมเมืองศรีสัตนาคนหุต เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ต้านทานเหลือ

กำลังก็หนีไป ได้กรุงศรีสัตนาคนหุตแล้ว ก็เชิญพระแก้วพระบางลงมาณกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่นั้นมา และเรื่องเมืองหลวงพระบาง เมืองศรีสัตนาคนหุตที่กล่าวมาดังนี้ จะให้เห็นว่าเมืองทั้ง ๒ นี้ จะมีเหตุก็เพราะว่า ๒ เมืองไม่เข้ากัน ถ้าพวกที่พึ่งกรุงศรีอยุธยาได้เป็นใหญ่ เมืองนั้นก็พึ่งกรุงสยาม ถ้าพวกที่พึ่งกรุงอังวะเป็นใหญ่ เมืองนั้นก็พึ่งกรุงอังวะ ถ้าไม่มีเหตุก็เฉยอยู่กลาง ๆ ไม่พึ่งใครก็มีบ้าง และถ้าจะประมาณราชอาณาเขตต์ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินสยามได้ปกครองมา ในลำดับพระเจ้าแผ่นดินกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี กรุงรัตนโกสินทร ราชอาณาเขตต์กว้าง ๆ แคบ ๆ เป็นครั้งเป็นคราวมา คิดประมาณดูตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระชัยราชาธิราช เป็นพระเจ้าแผ่นดินได้ดำรงราชสมบัติ ๑๒ องค์ พระราชอาณาเขตต์ชั้นในนั้น คงเสมอกันอยู่ แต่เมืองประเทศราช เมืองลาวพุงขาว ลาวพุงดำ เมืองเขมร ๓ ประเทศนี้ มาขึ้นอยู่บ้าง ขาดไปบ้าง ตามคราวตามการณ์ ดังเช่นว่ามาแล้ว ต่อนั้นมาแผ่นดินไม่ปกติอยู่ ๓ ปี จนถึงพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ได้ความว่าเมืองลาวพุงดำขึ้นแก่เมืองหงสาวดี เมืองลาวพุงขาวตั้งเป็นเอกราช แล้วมาเป็นไมตรีกับกรุงศรีอยุธยา เมืองเขมรเป็นเอกราช เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง เมืองมฤท เมืองตะนาวศรี เมืองทะวาย

เป็นของหงสาวดี คงแต่พระราชอาณาเขตต์เมืองไทย ภายหลังเสียหัวเมืองเหนือทั้งปวง คือเมืองสวรรคโลก เมืองพิชัย เมืองกำแพงเพ็ชร์ คงมีพระราชอาณาเขตต์ฝ่ายเหนืออยู่เพียงเมืองพิศณุโลก เมืองลพบุรี เป็นพระราชอาณาเขตต์อย่างแคบที่สุด จนถึงแผ่นดินพระมหินทราธิราช เสียกรุง ฯ สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ เป็นพระเจ้าแผ่นดิน อยู่ในบังคับเมืองหงสาวดี ภายหลังกวาดต้อนพลเมืองเหนือลงมาหมดเขตต์แดนสยามในขณะนั้นน้อยนัก มาในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ มีชัยชะนะมอญหลายครั้งหลายคราว และได้เมืองเขมร เมืองเชียงใหม่ เมืองมฤท เมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิงคืนมาภายหลังยกไปตีเมืองมอญตลอดกระทั่งเมืองหงสาวดี เมืองตองอู พระราชอาณาเขตต์ทวีขึ้น ๆ จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๓(๑) เมืองมอญทั่วปวงและเมืองพะม่าบางเมือง ก็อ่อนน้อมต่อกรุงศรีอยุธยา พระราชอาณาเขตต์และอำนาจกรุงสยามครั้งนั้น เป็นคราวเจริญรุ่งเรืองใหญ่อย่างที่สุด ตลอดแผ่นดินพระสรรเพชญ์ที่ ๓ เก้าปี ต่อนั้นมาอีก ๕ แผ่นดิน จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ หรือสมเด็จพระรามาธิเบศร(๒) พระราชอาณาเขตต์ก็ขาดไปทีละน้อย ๆ มี

(๑) คือสมเด็จพระเอกาทศรฐ

(๒) ปราสาททอง

เมืองพะม่ารามัญขาดไปก่อน จนถึงจุลศักราช ๑๐๐๖ ปี เมื่อ ลบศักราชนั้น ได้ความตามพระราชพงศาวดารว่า ตั้งกรุงอังวะขึ้นแล้ว เป็นทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม แต่เมืองลาวนั้นไม่ปรากฏ แต่เห็นว่าจะขาดร่อยหรอไปมากแล้ว ต่อนั้นมาอีก ๒ แผ่นดิน จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ จึ่งตีเมืองเชียงใหม่ได้ ต่อนั้นมาก็ร่อยหรอลง เมืองเขมรก็ขาดไป จนถึงแผ่นดินพระสรรเพชญ์ที่ ๖(๑) จึ่งได้เมืองเขมรมาขึ้นกรุง ฯ อีก ต่อนั้นเสมอมาจนเสียกรุงแก่พะม่า ครั้นภายหลังตั้งเป็น ๖ เจ้า ๖ ตำบลขึ้น แต่ในชั่วพระราชอาณาเขตต์กรุงสยามนั้น คือเมืองพิศณุโลกลงมาจนถึงเมืองนครสวรรค์ กับแควปากน้ำโพ แตกเป็นอาณาเขตต์หนึ่ง ตั้งแต่เมืองพิศณุโลกขึ้นไป จนถึงเมืองน้ำปาด ต่อแดนลาว กับแควแม่น้ำปากพิง เป็นเขตต์แดนเมืองฝางส่วนหนึ่ง ตอนกลางพระนายกองพะม่า ตั้งอยู่ณค่ายโพธิ์สามต้นส่วนหนึ่ง กรมหมื่นเทพพิพิธ ตั้งอยู่เมืองพิมายส่วนหนึ่ง เมืองนครศรีธรรมราช มีอาณาเขตต์ข้างเหนือเพียงเมืองชุมพร เมืองปะทิว ข้างใต้ถึงแดนแขกอีกตำบลหนึ่ง เจ้าตากตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรี ได้หัวเมืองฝ่ายตะวันออกเป็นอาณาเขตต์อีกตำบลหนึ่ง รวมเป็น ๖ เจ้า ๖ ตำบล ไม่อ่อนน้อมต่อกันและกัน ภายหลังเจ้าตากได้อาศัยกำลังสมเด็จพระเจ้ามหา

(๑) คือพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ

กษัตริย์ศึก พระเจ้าสุรสีห์พิศณวาธิราช ช่วยกันปราบปรามได้พระราชอาณาเขตต์ บรรดาซึ่งเป็นไทยทั้งสิ้นรวมเข้าเป็นพระราชอาณาเขตต์เดียวดังแต่ก่อน ภายหลังได้ลาวพุงขาว ลาวพุงดำ เขมร มาขึ้นกรุง ฯ จนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เมืองแขกทั้งปวงมาขึ้นกรุง ฯ อีก พระราชอาณาเขตต์กว้างใหญ่เท่ากับพระราชอาณาเขตต์ซึ่งเป็นอย่างกว้างใหญ่มาแต่ก่อน ยกเสียแต่แผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๓ (พระเอกาทศรฐ) ซึ่งได้เมืองมอญเป็นอาณาเขตต์ด้วย แต่เมืองเขมรนั้น มีเหตุกลับไปกลับมาหลายครั้ง เพราะด้วยอำนาจใหญ่สองฝ่าย คือญวนและสยามผลัดกันชิงกันเป็นผู้บำรุงเมืองเขมรดังเช่นว่ามาแต่ก่อนนั้นแล้ว เพราะฉะนั้น ตั้งแต่ในแผ่นดินกรุงธนบุรีนั้นเอง ก็แย่งชิงกันหลายครั้งหลายคราว ตลอดมาจนบรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้ เมืองเขมรก็กลับไปกลับมา และมีการหยุกหยิกทุกแผ่นดินมา

* * *

ถ้าจะตรวจดูพระเจ้าแผ่นดินซึ่งได้ดำรงสิริราชสมบัติในกรุงสยาม กันเอาแต่ความซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติและการก่อสร้างสิ่งซึ่งเป็นสำคัญ ควรจะเป็นที่ระลึก และเป็นที่หมายอยู่จนในปัจจุบันนี้ และเหตุการณ์ซึ่งมีขึ้นใน

ครั้งนั้น เป็นการใหญ่พอเป็นที่หมายได้บ้าง จะรวบรวมความมาไว้ในที่แห่งเดียวนี้ ให้ได้เห็นความบ้าง ในกฎมนเทียรบาล แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) มีกำหนดเรียกว่าพระราชกิจจานุกิจ เป็นเวลากำหนดให้ข้าราชการทั้งปวงทราบกำหนดราชการ แต่เนื้อความนั้นว่าสั้น ๆ ครั้นจะว่าตามความเข้าใจ ก็จะถูกบ้างผิดบ้าง จึ่งขอคัดกฎมนเทียรบาลตอนนั้นลงไว้ในหนังสือนี้ พอให้ได้เห็นความตามสำนวนโบราณ ในกฎมนเทียรบาลดังนี้

พระราชานุกิจ รุ่งแล้วนาฬิกาหนึ่ง เสด็จพระที่นั่งมงคล เบิกวังสนมเฝ้า สองนาฬิกา เสวยน้ำยาและกระยาคูสามนาฬิกา เสด็จหอพระ เบิกวังสนมตำรวจในหฤทัยราชภักดี ตำรวจนอก ตำรวจหัวเมืองเฝ้า สี่นาฬิกา เรียกพระกระยาเสวย เสด็จเข้าพระบรรทม ห้านาฬิกา หกนาฬิกา เบิกใน เจ็ดนาฬิกา ประพาส แปดนาฬิกา เบิกพระที่นั่งลูกเธอหลานเธอ พระสนมแก่ พระสนมสาว ชะแม่เล็ก ออกเจ้าใน ออกเจ้านอก และพระกำนัลเฝ้า เก้านาฬิกา เบิกนอกท้าวพระยานาหมื่น ลงไปถึงนาแปดร้อย พิพากษาการแผ่นดินตัดสำนวน สิบนาฬิกา ประพาส สิบเอ็ดนาฬิกา เสด็จหอพระ สิบสองนาฬิกา เสด็จพระที่นั่งใน ตรัสกิจฝ่ายใน ค่ำแล้วทุ่มหนึ่ง เบิกนอกพิพากษาการศึก สองทุ่ม พิพากษาการเมือง สามทุ่ม พิพากษาเนื้อคดีโบราณ สี่ทุ่ม เรียกพระกระยา

เสวย ห้าทุ่ม เบิกโหรราชบัณฑิตสนทนาธรรม หกทุ่ม เบิกเสภาดนตรี เจ็ดทุ่ม เบิกนิยาย แปดทุ่ม เก้าทุ่ม เข้าพระบรรทมหาปฐมตื่นม่าน เสด็จราชานุกิจถานาเทวี มีแบบธรรมเนียมอื่น ๆ ต่อไปอีกเป็นอันมาก ยกมาไว้พอให้เห็นตามเวลากำหนดในกฎหมาย สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ท่านจะทรงประพฤติได้ดังนี้หรืออย่างไร จึ่งได้ตั้งเป็นพระราชกำหนดไว้ แต่พระเจ้าแผ่นดินอื่น ๆ คงจะไม่ประพฤติตามแบบดังนี้ได้ทุกพระองค์ การในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ และพระเจ้าแผ่นดินต่อ ๆ มา จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช ในระหว่างนี้ ในจดหมายพระราชพงศาวดาร ไม่ใคร่จะมีเนื้อความชัด เป็นแต่จดหมายไว้โดยย่อเสียมาก แต่ในต้นราชตระกูลของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ นั้น เป็นเชื้อลาวมาตั้งพระราชธานีในประเทศสยาม ธรรมเนียมต่าง ๆ คงยังเจือลาวอยู่บ้าง แต่สืบราชตระกูลมาหลายชั้น ก็คงเปลี่ยนแปลงมาตามลำดับ จนถึงสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ มาสร้างกรุงทวาราวดีนี้ คงเป็นธรรมเนียมเปลี่ยนแปลงไปแล้วโดยมาก แบบแผนในราชการกรุงสยามนี้ มาแต่ประเทศอินเดียเป็นครูเดิม เป็นต้นว่ากฎหมายพระธรรมศาสตร์ พระธรรมนูญ ซึ่งเป็นภาษามคธ รากเง่าของกฎหมายทั้งปวง อันโบราณกษัตริย์จัดเป็นลักษณะต่าง ๆ กำหนดเป็นบทมาตรา ใช้มาจนทุกวันนี้ เป็นของมนูสารฤาษีได้แสดงไว้นั้น ก็มาแต่ประเทศอินเดีย

ถึงในปัจจุบันนี้เล่า เมืองในประเทศอินเดียที่ถือศาสนาพราหมณ์เดิม ไม่ได้เป็นเมืองของอังกฤษ ก็ยังใช้กฎหมายเก่าเรียกชื่อว่ามนู หรือเติมคำข้างท้ายตามอังกฤษเรียกว่า มนูลอ ต่อที่เมืองเป็นศาสนามหะหมัด จึงได้ใช้กฎหมายตามคัมภีร์โกหร่าน และกฎหมายมนูที่ใช้ในประเทศอินเดียนั้น ถ้าจะถามว่าเป็นครูเดียวกับเราแล้ว กฎหมายเหมือนกันหรือ คิดดังนั้นไม่ได้ ด้วยกฎหมายมนูเป็นแต่หัวข้อกระทู้ความที่เรายกมาใช้ แต่ตัวกฎหมายที่เรียกว่า สาขคดี นั้น เป็นของพระเจ้าแผ่นดินบัญญัติ ตามประเทศและตามกาลสมัยไม่ต้องกันดอก แต่นับได้เป็นแน่ว่าครูเดียวกัน ต้นความคงเหมือนกันจึงว่ากฎหมายเมืองเรานี้ มาแต่อินเดียเป็นครูเดิม

อนึ่งในการที่เป็นราชประเพณีต่าง ๆ มีพระราชพิธีสิบสองเดือน ซึ่งเป็นการปกติเป็นต้น ก็เป็นการทำตามพิธีของพราหมณ์ทั้งนั้น การพระราชพิธีใด ๆ ก็ต้องพราหมณ์ทำทุกอย่าง พราหมณ์เป็นหัวหน้า เป็นปฐมในการแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินเคารพนับถือพราหมณ์เป็นครู สำหรับถือกฎหมายมนูสารศาสตร์ อันสำหรับพิพากษาคดีทั้งปวง เพราะพราหมณ์เป็นเจ้าของกฎหมายนี้แต่เดิมมา เพราะเหตุนั้น ถ้าจะตรวจดูในตำแหน่งชื่อลูกขุน ซึ่งมีมาแต่โบราณเป็นสองฝ่าย ข้างพระมหาราชครูมหิธรนั้น ท้ายชื่อเป็นโหรดาจารย์ด้วยกันทั้งนั้น เห็นจะตั้งในพวกพราหมณ์โหรดาจารย์ ฝ่ายพระมหา

ราชครูปโรหิตนั้น จะเป็นพวกพราหมณ์พฤฒิบาศ หรือจะเป็นคนเราตามธรรมดา อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงไม่ลงโหรดาจารย์ข้างท้าย แบ่งเป็นสองพวก ดูเหมือนจะไม่ให้แย้งกันลูกขุนแต่ก่อน ๆ พราหมณ์เห็นจะเป็นมากกว่าคนตามธรรมเนียม ภายหลังมาก็จะน้อยลงจนถึงกรุงเทพ ฯ นี้พราหมณ์ยังคงเป็นลูกขุนได้อยู่คนหนึ่งสองคนเท่านั้น นี้แลเห็นว่าพราหมณ์เป็นที่นับถือ เป็นที่วางพระราชหฤทัย ของพระเจ้าแผ่นดินแต่โบราณมามาก ยังการสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นการใหญ่ จะทำได้แต่พราหมณ์พวกเดียว ถ้าผู้อื่นทำเป็นการจัญไรทั้งผู้ทำและผู้รับ คือการบรมราชาภิเษก พราหมณ์ต้องเป็นผู้อุ้มพระเจ้าแผ่นดิน ขึ้นบนพระภัทรบิฐ พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จขึ้นเองไม่ได้ เมื่อนั้นพราหมณ์ต้องถวายพระสุพรรณบัตร จารึกพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ถวายพระมหามงกุฎ เครื่องราชกกุธภัณฑ์ พระแสงอัษฎาวุธ พระเจ้าแผ่นดินจึงรับมาสอดทรง แล้วพราหมณ์ต้องกราบทูลถวายแผ่นดิน เชิญขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และเป็นผู้ประกาศพระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยรับพระบรมราชโองการเป็นปฐม ถ้าพราหมณ์ยังไม่ได้รับพระบรมราชโองการก่อน คนอื่นด่วนรับก็ถือว่าเป็นจัญไร บังเอิญมีตัวอย่างครั้งเจ้าพระพิศณุโลก เรื่องตั้งตัวเป็นเจ้าแผ่นดินเมื่อครั้งกรุงเสียแล้ว รับพระราชโองการอยู่ได้ ๗ วันก็เกิด

เป็นวรรณโรคขึ้นในลำคอ ตายใน ๗ วันนั้น ก็หาว่าเพราะไม่ได้ให้พราหมณ์ทำก่อน ครั้นภายหลังน้องชายตั้งตัวแทนก็ไม่อาจรับพระราชโองการ ถึงที่กรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าท่านก็รับสั่งว่าไม่ได้รับพระราชโองการจนตลอดเพราะแต่แรกไม่มีพราหมณ์ ครั้นได้พราหมณ์มาแต่เมืองนครศรีธรรมราชครั้งหลังก็ค้างไปไม่ได้ทำ และตัวท่านก็หวาดหวั่นอยู่ เพราะผู้ที่รับพระราชโองการมาแล้ว ตั้งตัวพร้อมกันก็ไม่ยืนอยู่ได้ เหมือนเจ้านครเขามีพราหมณ์ได้ทำการราชาภิเษกเต็มตำรา รับพระราชโองการ ภายหลังก็เสียเมือง เจ้ากรุงธนบุรีจะยังไม่ไว้ใจตัวนัก จึ่งไม่ให้รับพระราชโองการ ต่อถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึ่งได้รับพระราชโองการสืบมาจนแผ่นดินปัจจุบันนี้ พราหมณ์ได้มีส่วนใหญ่ในราชการแผ่นดินดังนี้อย่างหนึ่ง ยังการพระราชพิธีจรที่เป็นการสำคัญ ๆ หลายอย่าง คือพระราชพิธีถือน้ำ และตัดไม้ข่มนามในการพิชัยสงครามเป็นต้น ต้องเป็นของพราหมณ์ทุกอย่าง ดูในราชการใด ๆ ที่จะไม่เจือพราหมณ์นั้นไม่มีเลย ทั้งพระเทวสฐานและพระเทวรูปก็เป็นของพระเจ้าแผ่นดินสร้าง และย่อมให้มียศใหญ่แห่ประโคมด้วยเครื่องสูง กลองชะนะสำหรับแห่พระเจ้าแผ่นดิน เพราะดังนี้จึ่งเห็นว่า พราหมณ์เป็นครูเดิม เป็นต้นแบบแผนในราชการทุกอย่าง แต่บางทีมีผู้ว่า เราได้ถือศาสนาพราหมณ์

ก่อนศาสนาพระพุทธ ข้อนี้ก็งามจะจริงอยู่ เพราะลัทธิการมงคลของเราเป็นอย่างพราหมณ์ทั้งนั้น แต่ใช้พระพุทธศาสนาเจือลง ก็ยังไม่เป็นเจ้าของแท้อยู่แทบทุกพระราชพิธี แต่ถ้าจะสันนิษฐานว่าเป็นพราหมณ์ก่อนพระพุทธศาสนา ก็ลัทธิพราหมณ์ในประเทศอินเดียนั้น เขาถือเป็นการขัดกันกับพระพุทธศาสนาโดยมาก แต่พราหมณ์พวกที่เมืองเรานี้ เขานับถือพระพุทธศาสนาทั่วกันแต่เดิมมา ถึงในแผ่นดินพระเจ้าอรุณมหาราช คือพระร่วงเจ้านั้น ก็ปรากฏว่าถือพระพุทธศาสนาปนกันกับพราหมณ์ แต่อยู่ข้างถือลัทธิพราหมณ์เคร่งกว่าทุกวันนี้มากสักหน่อย เห็นว่าบางทีพราหมณ์พวกนี้จะเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแต่เดิมมาบ้างแล้ว จึงไม่เป็นการขัดขวางกัน ถ้าในเวลาแต่ก่อน ๆ นั้น พราหมณ์พวกนี้จะขัดขวางประการใด ๆ ก็เห็นจะสำเร็จได้ ด้วยมีอำนาจเจืออยู่ในราชการมาก เหมือนในขนบธรรมเนียมเก่า ๆ การสิ่งไรก็ออกชื่อพราหมณ์เป็นหัวหน้าการทุกอย่าง ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ นี้ พราหมณ์คงยังจะมีมาก และเป็นผู้ใหญ่ในราชการโดยมาก ราชประเพณีที่วางไว้เป็นแบบฉะบับสำหรับแผ่นดิน จึงมีชื่อพราหมณ์เป็นหัวหน้าแทบทุกแห่ง เมื่อครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ จะสร้างกรุงนี้ ก็จะได้เสาะแสวงภูมิประเทศเป็นที่ต่อสู้ข้าศึกสัตรูได้แข็งแรงจริง ไม่เป็นการรีบร้อนสร้าง และไม่ขัดสน

คิดรับศึกในเมือง ไม่เหมือนกรุงรัตนโกสินทร ๆ นั้น สร้างเวลาคนเบาบางกำลังน้อย คิดรับศึกห่างพระนคร ที่กรุงทวาราวดีนั้น มีลำน้ำล้อมรอบ และในเกาะกลางที่ตั้งเป็นพระนครนั้น ก็กว้างใหญ่เป็นบ้านเรือนและที่สะสมสะเบียงอาหารได้มาก ถึงโดยจะมีข้าศึกสัตรูมาล้อมไว้ช้านานเท่าใดก็ยังมีสะเบียงอาหารเจือจานกันไปได้นาน ที่ในพระนครนั้นก็เป็นที่ลุ่มทำนาได้ เมื่อทำพระนครและซ่อมแซมครั้งหลังก็ขุดคูรอบพระนครทุกครั้ง ที่ถูกทางน้ำ ๆ ก็เซาะกัดกว้างเป็นแม่น้ำสามด้าน แต่ด้านเหนือนั้นไม่ถูกทางน้ำ จึ่งต้องขุดบ่อย ๆ พระราชวังนั้นก็ตั้งค่อนข้างเหนือ เพราะจะรักษาที่ด้านไม่สู้มั่นคง เพราะสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ได้เลือกไชยภูมิอันดีตั้งเป็นพระนครดังนี้ ศึกหงสาวดีมาตีกรุงหลายครั้ง เมื่อครั้งจะเสียกรุงนั้น แต่ตั้งล้อมอยู่ถึง ๓ ปี จึงทำตะพานข้ามน้ำเข้าหักเอาพระนครได้ ครั้นเมื่อเสียแก่พะม่าครั้งหลัง ผู้บัญชาการก็อ่อนแอ แต่กระนั้น ๒ ปีจึ่งได้พระนคร ก็การนี้นับว่าสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ท่านทรงพระปัญญาอันประเสริฐ จึ่งหาที่อันเป็นไชยภูมิมั่นคง ตั้งพระนครแข็งแรงได้ถึงเพียงนี้

ธรรมเนียมเจ้านายแต่เดิมนั้น ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ในจุลศักราช ๗๑๒ จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ ในจุลศักราช ๙๑๘ ดำรงราชสมบัติอยู่จน

จุลศักราช ๙๘๐ ในระหว่าง ๒๒๘ ปี ส่วนต้นของพระราชพงศาวดารนี้ ไม่ได้ตั้งพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เหมือนชั้นหลัง ๆ ลงมา มีแต่ลูกหลวงหลานหลวงไปครองเมืองต่าง ๆ เมืองลูกหลานนั้น คือเมืองพระพิศณุโลก ๑ เมืองสุพรรณบุรี ๑ เมืองลพบุรี ๑ เมืองสวรรคโลก ๑ เมืองสิงห์ ๑ เมืองกำแพงเพ็ชร์ ๑ และเมืองไชยนาทบ้าง เมืองหลานหลวง คือเมืองอินทบุรี ๑ เมืองพรหมบุรี ๑ เมืองทั้งนี้ เดิมเป็นที่มั่งคั่งคนแน่นหนา เป็นเมืองบริบูรณ์ในพระราชอาณาเขตต์ ยศเจ้านายมีเป็นชั้นกันตามกฎหมายว่า พระราชกุมารเกิดด้วยพระอัครมเหษี เป็นสมเด็จหน่อพุทธเจ้า เกิดด้วยลูกหลวงกินเมืองเอก เกิดด้วยหลานหลวงกินเมืองโท เกิดด้วยพระสนม เป็นพระเยาวราช พระเจ้าลูกเธอกินเมือง ถวายบังคมสมเด็จหน่อพุทธเจ้า พระเยาวราช ถวายบังคมพระเจ้าลูกเธอกินเมือง แต่ในพระราชพงศาวดาร คนกล่าวถึงเจ้าที่ครองเมืองทั้งนี้บางองค์ที่มีเหตุ หาได้กล่าวว่าแผ่นดินนั้นองค์นั้นครองเมืองนั้นทุกองค์ไม่ ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ จึงเกิดมีวังหน้าอยู่ในกรุงขึ้น เจ้าครองเมืองนั้นเลิกไป เห็นจะเป็นด้วยต้องคราวทัพศึกมาก หัวเมืองเหนือเลิกลงมาหมด หัวเมืองที่ยังเหลืออยู่ผู้คนก็ระส่ำระสาย และกวาดต้อนเข้ามาไว้ในพระนครโดยมาก จึงตั้งอยู่ในกรุงเพื่อจะได้ช่วยกัน

ต่อสู้ข้าศึก แต่ครั้งนั้นท่านไม่ได้ตั้งเป็นอุปราช กรมพระราชวัง ท่านให้รับพระราชโองการเหมือนกันทั้ง ๒ พระองค์ แต่พระองค์หนึ่งเป็นเจ้าของแผ่นดินแท้ พระองค์หนึ่งมีแต่พระเกียรติยศ แต่ในคำให้การเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ซึ่งเรียกว่าขุนหลวงวัดประดู่ หรือขุนหลวงหาวัดนั้น ท่านว่าสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ สวรรคต ก่อนสมเด็จพระนเรศวรกลับจากเมืองมอญ สมเด็จพระเอกาทศรฐเป็นผู้รักษาราชสมบัติ คอยพระเชษฐาอยู่หลายปี ถ้าเป็นการจริงดังนั้น สมเด็จพระเชษฐาท่านจะทรงเห็นว่า สมเด็จพระเอกาทศรฐได้ดำรงรักษาแผ่นดินอยู่ช้านาน เหมือนหนึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินอยู่แล้ว จึ่งให้รับพระราชโองการเสมอกันดังนี้ก็ควรอยู่ ต่อนั้นมาในแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๓ คือเอกาทศรฐนั้นเอง จึ่งมีกรมพระราชวังเป็นปฐม แล้วมาเว้นอีก ๒ แผ่นดิน จึ่งมีกรมพระราชวังอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาเว้นอีกแผ่นดินหนึ่ง มีกรมพระราชวังต่อมาอีก ๔ แผ่นดินที่สุดเสียกรุง และแผ่นดินกรุงธนบุรีไม่มีกรมพระราชวังจนกรุงรัตนโกสินทร จึ่งมีกรมพระราชวังต่อ ๆ กันมาทุกแผ่นดิน ยศราชตระกูลเป็นกรมพระราชวังนี้ มามีขึ้นในกลางแผ่นดินกรุงเก่า แล้วขาดตอนไป ต่อปลาย ๆ มาจึ่งเป็นธรรมเนียมตั้งติด ๆ มา ๔ แผ่นดินก็เสียกรุง จึ่งมามีในกรุงเทพ ฯ สืบมา และยศเจ้าครองเมืองนั้นก็ขาดมาแต่แผ่น

ดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ พร้อมกับตั้งวังหน้า ต่อมาครั้งกรุงธนบุรี มีเจ้าครองเมืองเกิดขึ้น คือเจ้านราสุริยวงศ์ไปครองเมืองนครศรีธรรมราช ภายหลังประสงค์จะให้กรมขุนอินทรพิทักษ์ลูกเธอ ไปครองแผ่นดินเมืองเขมร แต่มีเหตุที่กรุงธนบุรีเป็นจลาจลเสีย ความประสงค์นั้นจึงค้างไป ครั้นมาถึงบรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้ ก็ไม่มีเลยทีเดียว ในครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ นี้ มีเจ้าครองเมืองปรากฏอยู่ ๒ องค์ คือสมเด็จพระราเมศวรราชโอรส ขึ้นไปครองเมืองลพบุรี ขุนหลวงพงัว นัยหนึ่งเรียกว่า มหาเดช หรือ พฤฒิเดช เป็นพี่พระมเหษี แต่อยู่ในเชื้อวงศ์อันเดียวกัน ขึ้นไปครองเมืองสุพรรณบุรี แต่เจ้านายในราชตระกูลพระองค์อื่น ๆ จะมีอีกหรือไม่นั้นก็ไม่มีปรากฏ มีแต่เมื่อครั้งให้ขุดศพเจ้าแก้วเจ้าไทขึ้นเผา แล้วสร้างอารามขึ้น ให้ชื่อวัดป่าแก้ว ก็เห็นว่าเจ้านายราชตระกูล คงจะมีอีกหลายองค์ แต่ไม่มีเหตุก็มิได้ยกขึ้นกล่าวในพระราชพงศาวดาร

จะว่าด้วยการก่อสร้างสิ่งซึ่งเป็นการพระนครในครั้งนั้น เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดียกลงมาถึงตำบลหนองโสนนี้แล้ว ตั้งเมืองพักอยู่ในตำบลเรียกชื่อว่าเวียงเล็ก ริมแม่น้ำรอบกรุงข้างฝั่งตะวันตก จึงให้ทำการสร้างพระนคร การนั้นก็คงจะช้าอยู่ แต่วงเชิงเทินรอบพระนครที่สร้างครั้งนั้น เห็นจะไม่สู้กว้างมากนัก ครั้นภายหลังถึงแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์

ที่ ๑ ให้แต่งพระนคร ให้ขุดเขื่อนหน้า ฝ่ายทิศบูรพ์ป้อมมหาชัยวังหน้า ลงไปบรรจบบางกระจะ กว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ วา แล้วให้ยกกำแพงออกไปริมน้ำขอบนอกพระนคร บรรจบป้อมมหาชัย แต่ป้อมมหาชัยลงไปบรรจบป้อมเพ็ชร์ กำแพงพระนครด้านตะวันออก ตั้งริมน้ำตลอด แต่ด้านตะวันตกนั้นเห็นจะห่างน้ำกว่าด้านตะวันออก พระราชวังนั้น สร้างห่างคูพระนครด้านหน้าขึ้นไป สร้างปราสาท ๒ องค์ คือไพฑูรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง ไพชยนต์มหาปราสาทองค์หนึ่ง ภายหลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ จึ่งยกวังเดิมนี้เป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ ภายหลังสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ซึ่งเป็นพระราชโอรสสมเด็จพระอินทราชาที่ ๒ ได้ทรงสร้างพระวิหาร และหล่อพระศรีสรรเพชญ์หุ้มด้วยทองคำทั้งพระองค์ แต่พระบาทถึงยอดพระรัสมี สูงได้ ๘ วา พระพักตร์ยาว ๔ ศอก โดยกว้าง ๓ ศอก พระอุระกว้าง ๑๑ ศอก ทองที่หล่อนั้นหนัก ๕๓,๐๐๐ ชั่ง ทองคำที่หุ้มหนัก ๒๘๖ ชั่ง เป็นพระพุทธรูปหล่ออย่างใหญ่ที่สุดในขณะนั้น ครั้นภายหลังพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงสร้างเพิ่มเติม และทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีสรรเพชญ์นี้ต่อ ๆ กันมาหลายพระองค์ แต่วัดพระศรีสรรเพชญ์ที่กล่าวข้างต้นนี้ ตามในพระราชพงศาวดารว่า เหมือนหนึ่งสร้างในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ แต่เมื่อตรวจถอยหลังขึ้นไป ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราช

ที่ ๒ เสด็จไปเอาเมืองนครหลวง ได้พระยาแก้วพระยาไทและครอบครัว ทั้งรูปพระโคและรูปสิงห์สัตว์ทั้งปวงมาด้วย ครั้นถึงกรุงจึ่งไปบูชาไว้ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ (๑) ฯ

---

(๑) รูปเหล่านี้ ภายหลังได้ตกไปอยู่เมืองพะม่า สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จประพาสเมืองพะม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ ไปพบเข้า ได้ทรงถ่ายรูปไว้ และได้ประทานมายังหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ พร้อมด้วยคำอธิบายอย่างชัดเจน กรมศิลปากรจึงทำหนังสือกราบทูลขอประทานพระอนุญาต นำมาลงพิมพ์ต่อท้ายเรื่องนี้ทั้งรูปภาพและคำอธิบาย ด้วยเห็นว่าเกี่ยวเนื่องกัน

รูปทองสัมฤทธิ์ ที่พระเจ้าบุเรงนอง นำไปจากกรุงศรีอยุธยา

อธิบายเรื่องรูปทองสัมฤทธิ์

รูปทองสัมฤทธิ์ที่พะม่าเอาไปจากพระนครศรีอยุธยา เดี๋ยวนี้อยู่ที่วัดพระมหามัยมุนี่เมืองมัณฑเล มีเรื่องตำนานสืบได้เป็นหลักฐาน ดังต่อไปนี้ คือ

รูปทองสัมฤทธิ์เหล่านั้นเดิมเป็นของเขมร สมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) ตีได้นครธมเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๖ ให้ขนรูปเหล่านั้นมายังพระนครศรีอยุธยา และอยู่ในพระนครศรีอยุธยาต่อมา ๑๔๖ ปี

ถึง พ.ศ. ๒๑๑๒ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตีได้พระนครศรีอยุธยา ให้ขนรูปเหล่านั้นไปยังเมืองหงสาวดี ว่ามีจำนวน ๓๒ รูปด้วยกัน ไปอยู่เมืองหงสาวดี ๓๐ ปี

ถึง พ.ศ. ๒๑๔๒ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จไปตีเมืองหงสาวดี เดิมพระเจ้าตองอูกับพระเจ้ายักไข่ยอมเข้าด้วยกับสมเด็จพระนเรศวร ฯ แล้วกลับใจสมคบกันทำกลอุบาย พระเจ้าตองอูพาพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงหนีไปเมืองตองอู พวกยักไข่เผาเมืองหงสาวดีเสียก่อนสมเด็จพระนเรศวร ฯ เสด็จไปถึง เมื่อกองทัพไทยกลับแล้วพวกยักไข่ขนเอารูปทองสัมฤทธิ์ทั้งนั้นไปยังเมืองยักไข่ เอาไปตั้งเป็นเครื่องประดับไว้ในวัดพระมหามัยมุนี รูปเหล่านั้นอยู่ที่

เมืองยักไข่ ๑๘๐ ปี

ถึง พ.ศ. ๒๓๒๒ พระเจ้าปะดุงพะม่าตีได้เมืองยักไข่ ให้ย้ายพระมหามัยมุนีลากข้ามภูเขาเอามาไว้เมืองอมรบุระ จึงให้ขนรูปทองสัมฤทธิ์เหล่านั้น เอามาตั้งเป็นเครื่องประดับอยู่ในวัดพระมหามัยมุนีเหมือนอย่างเดิม รูปทองสัมฤทธิ์เขมรจึงอยู่ในเมืองพะม่าสืบมาจนกาลบัดนี้ นับเวลาได้อีก ๑๕๑ ปี

แต่รูปทองสัมฤทธิ์ที่ว่ามายังเหลืออยู่เพียง ๖ รูป คือรูปพระศิว (ชำรุด) ยืน ๒ รูป รูปสิงห์ ๓ รูป หัวเดิมหายหมด ช่างพะม่าทำหัวต่อใหม่ ไม่รู้ว่าหัวสิงห์เขมรเป็นอย่างไร กลายเป็นหัวสิงห์พะม่าไป กับรูปช้างเอราวัณ์ยังบริบูรณ์ดีรูป ๑ ถ้าจำนวนเดิมมี ๓๒ รูปอย่างพะม่าว่า ก็เห็นจะหายหกตกหล่นมาหลายชั้นแล้ว เพราะขนย้ายกันหลายคราว และที่สุดเมื่อเอามาไว้เมืองอมรบุระ ก็มีเหตุไฟไหม้วัดพระมหามัยมุนีหมดทั้งวัดในรัชกาล พระเจ้าสีป่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ ก่อนเสียบ้านเมืองแก่อังกฤษ ๒ ปี บางทีจะถูกไฟละลายเสียโดยมากในคราวนี้ก็อาจเป็นได้

รูปทองสัมฤทธิ์ ที่พระเจ้าบุเรงนอง นำไปจากกรุงศรีอยุธยา

พระราชนิพนธ์
วิจารณ์เรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช

ธรรมเนียมที่กรุงสยาม แต่เดิมเจ้านายออกไปครองเมืองต่างๆ มีอำนาจสิทธิ์ขาดที่จะบังคับบัญชาในเมืองนั้น เหมือนอย่างจะเป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองนั้นองค์หนึ่ง ครั้นจุลศักราช ๘๑๖ ปี สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถได้เป็นเจ้าแผ่นดิน จึงได้ตั้งพระราชโอรสเป็นพระมหาอุปราชรับพระบัณฑูร แต่นั้นมาพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ก็ได้รับพระบัณฑูรเป็นพระมหาอุปราชต่อมาอีก ๒ พระองค์ แต่นั้นมาก็เว้นว่างอยู่หลายแผ่นดิน จนถึงแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ ตั้งพระมหาธรรมราชาขึ้นไปครองเมืองพระพิศณุโลก รับพระบัณฑูร แต่ก็ไม่ได้เป็นพระมหาอุปราช ซึ่งเรียกว่าวังหน้า แต่นั้นมาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑(๑) ก็โปรดให้สมเด็จพระนเรศวรพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ขึ้นไปครองเมืองพระพิศณุโลก แต่ไม่ได้ตั้งเป็นพระมหาอุปราช ถึงแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ พระนเรศวรเป็นเจ้า ตั้งพระอนุชาให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเสมอกับพระองค์ ให้รับพระราชโองการทั้ง ๒ พระองค์ เป็นวังหน้าซึ่งมียศสูง ผิดกัน

---

(๑) พระมหาธรรมราชา

กับพระมหาอุปราช แต่นั้นต่อมาแผ่นดินสมเด็จพระสรร-เพชญ์ที่ ๓ (๓) จึงได้ตั้งพระมหาอุปราชรับพระบัณฑูรเหมือนแต่ก่อน รวมพระเจ้าแผ่นดินในบรมราชวงศ์เชียงราย ๑๖ พระองค์ ตั้งพระมหาอุปราชรับพระบัณฑูรอยู่ ๓ พระองค์ บรมราชวงศ์สุโขทัยเชียงราย ตั้งวังหน้ารับพระราชโองการพระองค์ ๑ รับพระบัณฑูรพระองค์ ๑ ต่อมาในบรมราชวงศ์ทรงธรรม ๓ พระองค์ ตั้งวังหน้าพระองค์ ๑ บรมราชวงศ์ปราสาททอง ๕ พระองค์ ตั้งวังหน้ารับพระบัณฑูร ๔ พระองค์ วงศ์บ้านพลูหลวงตั้งวังหน้ารับพระบัณฑูรพระองค์ ๑ บรมราชวงศ์ตากไม่ได้ตั้งวังหน้า บรมราชวงศ์จักรีมหากษัตริย์ศึก หรือบรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้ ตั้งวังหน้ารับพระบัณฑูร ๕ วังหน้ารับพระบวรราชโองการ ๑ รวมตั้งแต่ตั้งกรุงทวาราวดีมาจนถึงปัจจุบันนี้ พระเจ้าแผ่นดินได้ดำรงราชสมบัติ ๓๙ พระองค์ มีวังหน้ารับพระราชโองการเป็นเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ รับพระบัณฑูร ๑๖ พระองค์ ธรรมเนียมวังหน้านี้มีอยู่หลายอย่าง ตั้งพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ซึ่งจะรับราชสมบัติแทนพระองค์นั้นมีมาก ตั้งพระราชอนุชาซึ่งได้ทุกข์ได้ยากมาด้วยกัน และไม่มีที่ตำแหน่งใหญ่ซึ่งสมควรจะให้เป็นนั้นอย่างหนึ่ง เป็นผู้มีอำนาจและเป็นเจ้าของราชสมบัติ จำเป็นต้องให้เป็นนั้นอย่างหนึ่ง แต่พระเจ้าแผ่นดินคือวังหลวงต้องตั้ง

(๓) สมเด็จพระเอกาทศรฐ

เองตามชอบพระทัยทุกพระองค์ แต่มิใช่จะเป็นธรรมเนียมว่ามีวังหลวงแล้วต้องมีวังหน้า ที่แต่ก่อนท่านไม่ตั้งก็มาก แต่ที่เป็นวังหน้านั้นต้องเป็นพระราชโอรสพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหญ่ทั้งสิ้น ยกเสียแต่ปราบดาภิเษกตั้งบรมราชวงศ์ใหม่.

บัดนี้จะนับลำดับพระเจ้าแผ่นดินซึ่งได้ดำรงราชสมบัติและตั้งวังหน้าให้เป็นลำดับกันลงมา จะได้เข้าใจง่าย

ในจุลศักราช ๗๑๒ ปี สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ซึ่งมีพระนามเดิม และราษฎรเรียกกันอยู่โดยมาก ว่าพระเจ้าอู่ทองสร้างกรุง ได้มาตั้งพระนครที่หนองโสน ตั้งนามว่ากรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดีศรีอยุธยา . หรือจะเรียกกันสั้น ๆ ว่ากรุงทวาราวดี ซึ่งในพระราชพงศาวดารนับว่าเป็นปฐมกษัตริย์ในบรมราชวงศ์เชียงราย มีพระราชโอรสทรงพระนาม สมเด็จพระราเมศวร โปรดให้ขึ้นไปครองเมืองลพบุรีคือเมืองละโว้ มีพี่พระอัครมเหษีองค์หนึ่ง เรียกว่าขุนหลวงพงัว เป็นคนกล้าหาญในการสงคราม ได้เคยทำทัพศึกมาด้วยพระองค์ จึงโปรดให้เป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราช ไปครองเมืองสุพรรณบุรี ครั้นจุลศักราช ๗๓๑ ปี สมเด็จพระรามาธิบดีสวรรคต สมเด็จพระราเมศวรราชโอรสได้รับราชสมบัติอยู่หน่อยหนึ่ง แล้วถวายราชสมบัติแด่สมเด็จพระมาตุลราชทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เสด็จขึ้นถวัลยราชสมบัติ สมเด็จพระราเมศวรเสด็จไปเมืองลพบุรีตามเดิม

คงจะเป็นผู้รับราชสมบัติต่อไป ครั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จสวรรคต ในจุลศักราช ๗๔๔ ปี พระเจ้าทองจันทร นัยหนึ่งเจ้าท้องลั่นผู้เป็นพระราชบุตร ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินอยู่ได้ ๗ วัน สมเด็จพระราเมศวรซึ่งเป็นเจ้าของราชสมบัติเดิม เสด็จลงมาจากเมืองลพบุรี จับเจ้าทองจันทรสำเร็จโทษเสีย แล้วเสด็จขึ้นดำรงราชสมบัติเป็นครั้งที่ ๒ มีพระราชโอรสพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระยาพระราม พระราชบิดาไม่ได้โปรดตั้งให้ไปครองเมืองใด ครั้นสวรรคต สมเด็จพระรามราชาราชโอรสได้รับราชสมบัติในจุลศักราช ๗๔๙ ปี ภายหลังทรงพระพิโรธเจ้าพระยามหาเสนา ๆ เป็นกบฏ ไปเชิญสมเด็จพระนครอินทร์ในบรมราชวงศ์เดียวกัน มาจับสมเด็จพระรามราชาเนรเทศเสียจากราชสมบัติ ให้ไปครองเมืองปทาคูจาม พระนครอินทร์ได้ราชสมบัติในจุลศักราช ๗๖๓ ปี ทรงพระนาม สมเด็จพระอินทราชาที่ ๑ มีพระราชโอรส ๓ พระองค์ เจ้าอ้ายพระยาพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ โปรดให้ไปครองเมืองสุพรรณบุรี เจ้ายี่พระยาพระราชโอรสที่ ๒ โปรดให้ไปครองเมืองแพรกศรีราชา คือเมืองสรรคบุรี เจ้าสามพระยาไปครองเมืองไชยนาท ครั้นสมเด็จพระอินทราชาสวรรคต เจ้าอ้ายพระยาเจ้ายี่พระยา ยกพลมาทั้งสองฝ่ายจะชิงราชสมบัติกัน ต่างเข้าชนช้างกัน ต่างองค์ต่างฟันกันพระศอขาด สิ้น

พระชนม์ทั้ง ๒ พระองค์ เสนาบดีจึงพร้อมกันไปเชิญเจ้าสามพระยาขึ้นดำรงราชสมบัติ ทรงนาม สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ ในจุลศักราช ๗๘๐ ปี มีพระราชโอรสองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระราเมศวร แต่ไม่ได้โปรดให้ไปครองเมืองใด ครั้นสมเด็จพระราชบิดาสวรรคต ก็ได้รับราชสมบัติสืบพระวงศ์ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ในจุลศักราช ๗๙๖ ปี มีพระราชโอรสองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระอินทราชา พระองค์ทรงพระราชดำริว่า การซึ่งจะรับราชสมบัติผลัดแผ่นดินนั้น เป็นเหตุที่จะให้รบพุ่งฆ่าฟันกัน เป็นช่องอันตรายทั้งภายในภายนอก และเป็นที่สะดุ้งสะเทือนทั่วไปแก่ราษฎรทั้งปวง เพราะเจ้านายออกไปครองเมืองต่าง ๆ มีกำลังและอำนาจเสมอกัน ที่อยู่ในกรุงเล่าก็มียศบรรดาศักดิ์และกำลังเสมอกัน จึงได้เกิดการแย่งชิงราชสมบัติกันจนถึงเป็นศึกกลางพระนคร เหมือนหนึ่งครั้งสมเด็จพระปิตุลาธิบดีทั้ง ๒ พระองค์ ต่อสู้กันจนสิ้นพระชนม์ทั้ง ๒ พระองค์นั้นมีสมควรยิ่งนัก จึงพระราชทานอุปราชาภิเษก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระอินทราชา ให้ดำรงที่มหาอุปราชกรมพระราชวัง รับพระบัณฑูรเป็นปฐม เพื่อจะให้มีกำลังและอำนาจเป็นที่นับถืออวางใจในพระบรมวงศานุวงศ์และราษฎรทั่วไป พระองค์ตั้งพระราชกำหนดบทพระอัยการ และตำแหน่งศักดินาพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน จึงได้พระราช

ทานศักดินาพระมหาอุปราชกรมพระราชวัง ๑๐๐,๐๐๐ ใหญ่ยิ่งกว่าพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง นับเป็นวังหน้าซึ่งรับเป็นพระบัณฑูรที่ ๑ ครั้นจุลศักราช ๘๑๑ ปี สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเสด็จออกจากราชสมบัติ มอบให้สมเด็จพระราชโอรส เสด็จทรงผนวชได้ ๘ เดือนก็สวรรคต สมเด็จพระอินทราชาที่ ๒ ได้รับราชสมบัติโดยการเรียบร้อย มีพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ทรงพระนามพระบรมราชา ก็ทรงพระราชทานพระนามอุปราชาภิเษก ให้เป็นกรมพระราชวังรับพระ-บัณฑูร เหมือนสมเด็จพระบรมชนกประทานพระองค์นั้น นับเป็นวังหน้ารับพระบัณฑูรที่ ๒ สมเด็จพระอินทราชาสวรรคต ในจุลศักราช ๘๓๒ สมเด็จพระมหาอุปราชราชโอรสได้รับราชสมบัติโดยเรียบร้อย ทรงพระนามสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ มีพระราชโอรสองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระอาทิตยวงศ์ พระองค์พระราชทานพระนามอุปราชาภิเษก ให้เป็นกรมพระราชวังรับพระบัณฑูรเป็นที่ ๓ ตามราชประเพณีเดิม แต่โปรดให้ขึ้นไปตั้งอยู่เมืองพระพิศณุโลก ได้บังคับหัวเมืองเหนือทั้งปวง สมเด็จพระรามาธิบดีสวรรคต ในจุล-ศักราช ๘๗๑ ปี สมเด็จพระบรมราชโอรสได้รับราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร มีพระราชโอรสองค์หนึ่ง ยังทรงพระเยาว์ พระชนม์ ๕ พรรษา พระบิดาสวรร-คต สมเด็จพระรัษฎาธิราช พระราชโอรสได้รับราชสมบัติ

พระไชยราชาในเชื้อพระวงศ์คิดประทุษฐร้าย จับสมเด็จพระรัษฎาธิราชสำเร็จโทษเสีย ในจุลศักราช ๘๙๖ ปี ขึ้นดำรงราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระไชยราชาธิราช มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามพระยอดฟ้า พระองค์ที่ ๒ ทรงพระนามพระศรีศิลป์ สมเด็จพระไชยราชาสวรรคต พระยอดฟ้าได้รับราชสมบัติ ในจุลศักราช ๘๘๙ ปี พระชนม์ได้ ๑๑พรรษา ท้าวศรีสุดาจันทร์พระราชมารดา เรียกว่าแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ ได้ว่าราชการแผ่นดินแทน เป็นชู้กับขุนวรวงศาธิราช จับสมเด็จพระยอดฟ้าฆ่าเสีย ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินได้ ๕ เดือน พระเฑียรราชาเชื้อพระวงศ์กับขุนพิเรนทรเทพ ขุนอินทรเทพพร้อมกันจับขุนวรวงศาธิราชฆ่าเสีย แล้วพระเฑียรราชาได้ราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช ในจุลศักราช ๘๙๑ ปี มีพระราชโอรสพระราชธิดาหลายพระองค์ พระราชโอรสองค์ใหญ่ทรงพระนามพระราเมศวร องค์ที่ ๒ ทรงพระนามพระมหินทราธิราช แต่พระองค์ทรงพระราชดำริว่า ขุนพิเรนทรเทพได้เป็นผู้ต้นคิดปราบปรามเสี้ยนหนามแผ่นดิน ช่วยคิดเอาราชสมบัติ มีความชอบมาก อนึ่งก็เป็นวงศ์สมเด็จพระร่วงเป็นเจ้าเมืองสุโขทัย และเป็นเชื้อวงศ์สมเด็จพระไชยราชาธิราช ในบรมราชวงศ์เชียงรายด้วย นับเนื่องในราชตระกูลทั้งสองฝ่าย จึงโปรดให้เป็นพระมหาธรรมราชา

ขึ้นไปครองเมืองพระพิศณุโลก พระราชทานพระราชธิดาในพระอัครมเหษี ทรงพระนามพระวิสุทธิกษัตริย์ ขึ้นไปเป็นตำแหน่งอัครมเหษีเมืองพระพิศณุโลก แต่มิได้ตั้งให้เป็นพระมหาอุปราช ซึ่งจะได้รับราชสมบัติสืบไป ครั้นภายหลังมีการศึกที่กรุงสยามกับรามัญรบกันหลายครั้ง เสียพระราชโอรสองค์ใหญ่คือพระราเมศวร และพระยาช้างเผือก ๔ ช้างเสียไปแก่ข้าศึกมอญ ครั้นจุลศักราช ๙๑๔ ปี เสด็จออกจากราชสมบัติ สมเด็จพระมหินทราธิราชได้รับราชสมบัติ เสียกรุงแก่รามัญในจุลศักราช ๙๑๘ ปี สิ้นบรมราชวงศ์เชียงราย ๑๖ พระองค์ สมเด็จพระมหาธรรมราชา ซึ่งเป็นเชื้อวงศ์สุโขทัยและเชื้อพระวงศ์เชียงราย ได้ดำรงราชสมบัติสืบพระวงศ์เชียงรายและวงศ์สุโขทัย ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ มีพระราชโอรสด้วยพระอัครมเหษี ซึ่งเป็นพระราชธิดาพระมหาจักรพรรดิ มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามสมเด็จพระนเรศวร ที่ ๒ ทรงพระนามสมเด็จพระเอกาทศรฐ โปรดให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เสด็จขึ้นไปครองเมืองพระพิศณุโลก บังคับบัญชาหัวเมืองเหนือทั้งปวง เหมือนเมื่อพระองค์ได้เสด็จขึ้นไปอยู่นั้น มิได้ตั้งเป็นพระมหาอุปราช เรียกว่าพระบรมราชโอรส แต่มีอำนาจยิ่งใหญ่กว่าพระมหาอุปราชกรมพระราชวัง เมื่อพระบิดาสวรรคต ก็ได้รับราชสมบัติในจุลศักราช ๙๔๑ ปี

ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ (คำซึ่งเรียกกันตามพระนามเดิมว่าสมเด็จพระนเรศวร พระนามซึ่งเรียกไว้ในหนังสือซ้ำ ๆ กัน เป็นที่ ๑ ที่ ๒ ดังนี้ เพราะพระสุพรรณบัตรจาฤกไว้อย่างเดิมไม่ได้เปลี่ยนแปลง เมื่อจะใช้การสิ่งไรที่สำคัญ ก็ออกพระนามตามจาฤกไว้ในพระสุพรรณบัตร แต่ที่พระนามข้างต้นเหมือน ๆ กัน ได้นับไว้เป็นที่ ๑ ที่ ๒ แต่ที่สร้อยพระนามนั้นเปลี่ยน ๆ กันไปก็มีบ้าง ตลอดจนถึงกรุงรัตนโกสินทร พระนามเจ้าแผ่นดิน ๓ พระองค์ก่อนก็เป็นเหมือนกันเช่นนั้น แต่ขุนนางหรือราษฎรไม่ใคร่จะรู้พระนามทั่วกัน เพราะออกพระนามเป็นการดูถูก เมื่อภายหลังมา จะเรียกพระนามอย่างไร ๆ ก็ตามแต่จะชอบใจเรียก) ในระหว่างแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ นั้น มีการศึกต้องรบกับมอญเขมรอยู่เสมอไม่ขาด สมเด็จพระนเรศวรกับพระเอกาทศรฐได้เสด็จออกรบใหญ่ ๆ หลายครั้ง มีฝีพระหัตถ์เข้มแข็งกล้าหาญทั้ง ๒ พระองค์ ได้เป็นคู่ทุกข์คู่ยากมาด้วยกัน การทัพศึกก็ยังติดพันกันอยู่กับมอญเขมร จึงโปรดตั้งสมเด็จพระอนุชาให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเหมือนกับพระองค์ให้รับพระราชโองการเสมอกัน เมื่อมีการทัพศึกจะได้มีอำนาจอาญาสิทธิ์บังคับการได้ต่างพระองค์ตลอดไป เป็นวังหน้าซึ่งได้รับพระราชโองการที่ ๑ สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ สวรรคตสมเด็จพระเอกาทศรฐราชอนุชาได้รับราชสมบัติ ทรงพระ

นามสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๓ ในจุลศักราช ๙๕๕ ปี มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามเจ้าฟ้าสุทัศน์ พระองค์ที่ ๒ ทรงพระนามเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ โปรดให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวัง นับเป็นวังหน้ารับพระบัณฑูรที่ ๔ ภายหลังเสวยยาพิษทิวงคต ครั้นสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๓ สวรรคต เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ซึ่งเป็นพระราชโอรสที่ ๒ ได้รับราชสมบัติ ในจุลศักราช ๙๖๓ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๔ ไม่มีพระราชโอรส พระพิมลธรรมวัดระฆังเป็นกบฏ ยกออกมาจับเจ้าแผ่นดินสำเร็จโทษเสีย สิ้นบรมราชวงศ์สุโขทัย ๔ พระองค์ พระพิมลธรรมตั้งตัวเป็นเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาที่ ๑ เรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงธรรม ตั้งพระบรมราชวงศ์ใหม่ ในจุลศักราช ๙๖๔ ปี มีพระราชโอรส ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามพระเชษฐา พระองค์ที่ ๒ ทรงนามพระศรีศิลป์ พระองค์ที่ ๓ ทรงนามพระอาทิตยวงศ์ แต่มิได้โปรดให้พระราชโอรสองค์ใดเป็นพระมหาอุปราช เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ถวายตัวเป็นบุตรเลี้ยงแต่เดิมได้ช่วยคิดการเอาราชสมบัติมีความชอบมาก จึงโปรดให้เป็นพระมหาอุปราช รับพระบัณฑูรเป็นที่ ๕ อยู่ได้ ๗ วันทิวงคต ครั้นสมเด็จพระบรมราชาที่ ๑ สวรรคต ในจุลศักราช ๙๘๙ ปี พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ได้รับราชสมบัติ ทรงพระนาม

สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ พระศรีศิลป์ราชอนุชาเป็นกบฏ ยอกไปตั้งอยู่เมืองเพ็ชรบุรี จับตัวได้ให้ประหารชีวิตเสีย ภายหลังพระเจ้าแผ่นดินวิวาทกับเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ๆ ยกกองทัพเข้ามาจับพระเจ้าแผ่นดินฆ่าเสีย ในจุลศักราช ๙๙๑ ปี จึงยกพระอาทิตยวงศ์พระราชอนุชา พระชนม์ได้ ๙ พรรษาขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ภายหลังเนรเทศเสียจากราชสมบัติ สิ้นบรมราชวงศ์ทรงธรรม ๓ พระองค์ เจ้าพระยากลาโหมได้ราชสมบัติผลัดพระวงศ์ใหม่ ในจุลศักราช ๙๙๒ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๕ เรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง (เพราะพระองค์สร้างพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์พระมหาปราสาท) มีพระราชอนุชาองค์หนึ่ง มิได้โปรดให้เป็นพระมหาอุปราช ให้เป็นแต่พระศรีสุธรรมราชาไปอยู่วังหลัง มีพระราชโอรสพระราชธิดาหลายพระองค์ แต่ที่สำคัญนั้นพระองค์อินทร์ ภายหลังโปรดให้เป็นเจ้าฟ้าไชยเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ พระนารายน์ราชกุมารเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๒ แต่ต่างพระราชมารดากัน ไม่ได้โปรดให้พระองค์ใดเป็นวังหน้า เมื่อจวนสวรรคตจึงมอบราชสมบัติให้เจ้าฟ้าไชยเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ในจุลศักราช ๑๐๑๗ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๖ พระศรีสุธรรมราชาพระเจ้าอาว์ คิดกันกับพระนารายน์พระราชอนุชาเป็นกบฏ ยกกองทัพเข้ามาจับสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๖

สำเร็จโทษเสีย ในจุลศักราช ๑๐๑๘ ปี ยกพระศรีสุธรรม ราชาขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๗ พระนารายน์เป็นต้นคิดเป็นกำลังการและเป็นเจ้าของราชสมบัติด้วย จึงเป็นพระมหาอุปราช แต่เรียกว่าสมเด็จพระนารายน์เป็นเจ้า นับเป็นวังหน้ารับพระบัณฑูรที่ ๖ อยู่ได้ ๒ เดือน พระนารายน์วิวาทกับพระเจ้าอาว์ พระนารายน์ยกกองทัพเข้าไปรบกับพระเจ้าแผ่นดินเป็นศึกกลางพระนคร จับเจ้าแผ่นดินได้ให้สำเร็จโทษเสีย พระนารายน์ได้ครองราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ มีพระราชอนุชาพระราชโอรสหลายพระองค์ แต่มิได้โปรดตั้งพระองค์ใดเป็นวังหน้า พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ทรงพระนามเจ้าฟ้าอภัยทศ โปรดให้เสด็จไปอยู่วังหลัง พระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นไปอยู่พระราชวังเมืองลพบุรี เมื่อเวลาประชวรหนัก มอบราชการให้พระเพทราชาว่าราชการแทน นายเดื่อหลวงสรศักดิ์เป็นพระราชโอรสลับ พระราชทานให้พระเพทราชาเลี้ยงเป็นบุตร คิดกับพระเพทราชาลวงเอาเจ้าฟ้าอภัยทศขึ้นไปประหารชีวิตเสีย ยกพระเพทราชาขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ในจุลศักราช ๑๐๔๔ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระมหาบุรุษ คำเรียกกันตามธรรมเนียม ตามชื่อเดิมว่าพระเพทราชา) ได้พระขนิษฐาและพระราชธิดาของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ พระนารายน์เป็นพระอัครมเหสีทั้งสองพระองค์ มีพระราชโอรสพระองค์

ละองค์ ยังทรงพระเยาว์อยู่ทั้ง ๒ พระองค์ จึงตั้งหลวงสรศักดิ์ บุตรเลี้ยงซึ่งเป็นคู่คิดเอาราชสมบัติ เป็นพระมหาอุปราชรับพระบัณฑูรนับเป็นที่ ๗ ตั้งคู่คิดอีก ๒ คน คือ นายจบคชประสิทธิ์ทรงบาศขวากรมช้าง เป็นกรมพระราชวังหลังรับพระราชบัญชา แล้วตั้งเจ้าพระยาสุรสงครามให้มียศเสมอกรมพระราชวังหลัง ภายหลังพระองค์ทรงแคลงพระไทยกลัวจะเป็นศัตรูราชสมบัติ จึงให้สำเร็จโทษเสียทั้ง ๒ คน พระเจ้าแผ่นดินประชวรหนัก พระมหาอุปราชเห็นว่าคนนับถือเจ้าฟ้าพระขวัญมาก แล้วก็ควรจะได้ราชสมบัติด้วย จึงลวงเอามาประหารชีวิตเสีย ครั้นพระเจ้าแผ่นดินทราบ ทรงพระโทมนัส จึงมอบราชสมบัติให้เจ้าฟ้าพระพิไชยสุรินทรราชนัดดาแล้วสวรรคต เจ้าฟ้าพระพิไชยสุรินทรกลัวพระมหาอุปราชจึงมอบสมบัติถวาย ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ในจุลศักราช ๑๐๕๘ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ มีพระราชโอรสพระราชธิดาหลายพระองค์ และที่สำคัญนั้นเจ้าฟ้าเพ็ชร์พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ แล้วโปรดให้เป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวัง รับพระบัณฑูรเป็นที่ ๘ ราษฎรเรียกว่าพระพุทธเจ้าเสือ เพราะพระองค์ดุร้ายทำการผิดมากเป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎรเป็นอันมาก จึงได้เรียกดังนี้ สวรรคตในจุลศักราช ๑๐๖๘ ปี พระมหาอุปราชราชโอรสองค์ใหญ่ได้รับราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์

ที่ ๔ คำราษฎรเรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ เพราะพระองค์เสด็จอยู่พระที่นั่งบรรยงค์รัตนาสน์ข้างท้ายสระ อีกคำหนึ่งเรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงปลา เพราะพระองค์โปรดเสวยปลาตะเพียน เพดานปลากะโห้ โปรดให้พระราชอนุชาพระบัณฑูรน้อยเป็นพระมหาอุปราชรับพระบัณฑูรเป็นที่ ๔ มีพระราชโอรสพระราชธิดาหลายพระองค์ เจ้าฟ้านเรนทรพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าอภัยพระราชโอรสองค์ที่ ๒ เจ้าฟ้าปรเมศรพระราชโอรสที่ ๓ สององค์นี้ต่างพระมารดากับพระองค์ใหญ่ จุลศักราช ๑๐๙๔ ปี พระเจ้าแผ่นดินประชวรหนัก พระมหาอุปราชเสด็จออกทรงผนวช เจ้าฟ้านเรนทรพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ก็ทรงผนวชด้วย พระเจ้าแผ่นดินมอบราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้าอภัยพระราชโอรสที่ ๒ พระมหาอุปราชไม่ยอม ว่าถ้าได้กับเจ้าฟ้านเรนทรพระราชโอรสพระองค์ใหญ่จึงจะยอม พระเจ้าแผ่นดินสวรรคตแล้ว พระมหาอุปราชรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศร เป็นศึกกลางพระนคร ๒ เดือนจึงจับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศรได้แล้วให้สำเร็จโทษเสีย เจ้าฟ้านเรนทรไม่สึก พระมหาอุปราชจึงได้รับราชสมบัติ ในจุลศักราช ๑๐๙๕ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ เมื่อสวรรคตแล้ว ราษฎรเรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวในบรมโกศ มีพระราชโอรสพระราชธิดาหลายพระองค์ แต่ที่สำคัญนั้น เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์พระราชโอรส

พระองค์ใหญ่ เป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์ โปรดให้เป็นพระมหาอุปราช รับพระบัณฑูรเป็นที่ ๑๐ ภายหลังเป็นโทษรับพระราชอาชญาจนสิ้นชีวิต เจ้าฟ้าเอกทัศเป็นกรมขุนอนุรักษ์มนตรี พระราชโอรสที่ ๒ พระราชบิดาไม่โปรด ว่าโง่ไม่ให้เป็นพระมหาอุปราช เจ้าฟ้าอุทุมพรเป็นกรมขุนพรพินิต โปรดให้เป็นพระมหาอุปราช รับพระบัณฑูรเป็นที่ ๑๑ พระราชบิดาตั้งพระราชหฤทัย จะให้รับราชสมบัติสนองพระองค์สืบไป ในจุลศักราช ๑๑๒๐ ปี สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ สวรรคต พระมหาอุปราชพระราชโอรสที่ ๓ ได้รับราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชเป็นที่ ๔ อยู่ในราชสมบัติหน่อยหนึ่ง แล้วถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี พระบรมเชษฐา แล้วเสด็จออกทรงผนวช ราษฎรเรียกกันว่า ขุนหลวงหาวัด เจ้าฟ้าเอกทัศกรมขุนอนุรักษ์มนตรี ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ในจุลศักราช ๑๑๒๑ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ มีพระราชโอรสพระราชธิดาหลายพระองค์ เสียกรุงแก่พะม่า ในจุลศักราช ๑๑๒๙ ปี ราชตระกูลกระจัดพลัดพรายกันไปสิ้นบรมราชวงศ์ปราสาททอง ๙ พระองค์

ในขณะเมื่อเสียกรุงแก่พะม่านั้น บ้านเมืองเป็นจลาจลต่างคนต่างตั้งตัวเป็นก๊กเป็นเหล่าหลายเจ้าหลายตำบล พระยากำแพงเพ็ชร์ซึ่งเรียกว่าเจ้าตาก เที่ยวปราบปรามมีไชยชะนะ

ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองธนบุรี ในจุลศักราช ๑๑๓๐ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชานับเป็นที่ ๔ ครั้นภายหลังเสียจริต ถึงสัญญาวิปลาศลงเอาเงินทองราษฎร ทำโทษภิกษุสามเณร ทั้งไพร่บ้านพลเมืองมีความเดือดร้อนเป็นอันมาก ทั้งในกรุงและหัวเมือง ราษฎรพร้อมกันเป็นกบฏขึ้น แล้วจับพระเจ้าแผ่นดินสำเร็จโทษเสีย ในจุลศักราช ๑๑๔๓ ปี แล้วจึงเชิญสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขึ้นดำรงราชสมบัติ และสร้างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา หรือเรียกสั้นๆ ว่า กรุงรัตนโกสินทร ในประเทศบางกอก ประดิษฐานบรมราชวงศ์จักรีมหากษัตริย์ศึกเป็นต้น ในจุลศักราช ๑๑๔๔ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระรามาธิบดีเป็นที่ ๔ นับทั้งกรุงเก่า ภายหลังเรียกนามแผ่นดิน ตามพระนามพระพุทธรูปในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ว่าพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ มีพระราชอนุชาพระองค์หนึ่ง เดิมเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิศณวาธิราช ได้เคยไปทัพศึกใหญ่ๆ หลายครั้ง เป็นคู่กันกับพระองค์มา และเป็นคนกล้าหาญในการสงครามมาก ไม่มีตำแหน่งยศบรรดาศักดิ์สิ่งไรซึ่งจะสมควร จึงทรงพระราชดำริว่า ควรจะตั้งให้มียศยิ่งกว่าพระบรมราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง เมื่อมีการทัพศึกจะได้ช่วยป้องกันรักษาพระราชอาณาเขตต์ จึงโปรดตั้งให้เป็นพระมหาอุปราช รับพระบัณฑูรเป็นที่ ๑๒

สมเด็จพระพี่นางเธอ ๒ พระองค์ พระองค์ใหญ่ เป็นกรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี พระองค์ที่ ๒ เป็นกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ มีพระราชอนุชาอีกต่างพระมารดา โปรดให้เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา พระอัครมเหษีเดิม มีพระราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระราชโอรสที่ ๒ เป็นกรมขุนเสนานุรักษ์ พระราชธิดาที่ ๓ เป็นกรมหลวงศรีสุนทรเทพ พระราชธิดาที่ ๔ เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดี ภายหลังเป็นกรมหลวง พระราชโอรสพระราชธิดานอกนั้นสิ้นพระชนม์เสียแต่ยังไม่ได้ราชสมบัติ พระราชนัดดาในกรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี พระองค์ใหญ่เดิมเป็นพระยาสุริยอภัย ผู้สำเร็จราชการเมืองนครราชสีมา ได้เคยทำทัพศึกใหญ่ ๆ แข็งแรงมาก มีความชอบในพระองค์มากกว่าในพระบรมราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงโปรดตั้งให้เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ ภายหลังทรงเห็นว่ายศศักดิ์ยังไม่สมควร จึงโปรดตั้งให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลัง รับพระราชบัญชา ซึ่งทรงตั้งวังหน้าวังหลังขึ้นไว้ดังนี้ เพราะทรงเห็นว่าบ้านเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ มีการทัพศึกอยู่เสมอไม่ขาด จะได้ช่วยปราบปรามราชศัตรู ทั้งภายในพระนครและภายนอกพระราชอาณาเขตต์ พระเจ้าหลานเธอในกรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์นอกนั้น ก็โปรดให้เป็นเจ้าฟ้า

ต่างกรมทั้งสิ้น ครั้นสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทิวงคตแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงชราลงมาก จึงโปรดตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ให้เป็นผู้จะรับราชสมบัติสืบพระองค์ต่อไป ตั้งพระราชพิธีในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระราชทานพระสุพรรณบัตรและมอบศิริราชสมบัติ ให้รับพระบัณฑูรนับเป็นที่ ๑๓ ในจุลศักราช ๑๑๖๘ ปี เสด็จอยู่พระราชวังเดิม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์นั้นโปรดให้เป็นกรมหลวง เรียกว่าพระบัณฑูรน้อย แล้วเสด็จสวรรคต ในจุลศักราช ๑๑๗๑ ปี สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งได้รับพระบัณฑูร ได้เสด็จขึ้นดำรงราชสมบัติ ทรงพระนาม สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ จึงโปรดให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รับพระบัณฑูรเป็นที่ ๑๔ มีพระอัครมเหษีพระองค์หนึ่ง เป็นพระธิดากรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ มีพระราชโอรสชาย ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่สิ้นพระชนม์เสียแต่แรกประสูติ พระองค์ที่ ๒ ทรงพระนามเจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์ที่ ๓ ทรงพระนามเจ้าฟ้าน้อย พระราชเทวีอีกองค์หนึ่ง เป็นพระเจ้าน้องนางเธอต่างพระมารดาแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔ โปรดให้เป็นเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี มีพระราชโอรส ๓ พระองค์ พระราชธิดาองค์

หนึ่ง พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ทรงพระนามเจ้าฟ้าอากรณ์ พระองค์ที่ ๒ ทรงพระนามเจ้าฟ้ามหามาลา พระองค์ที่ ๓ เจ้าฟ้าหญิงสิ้นพระชนม์เสียแต่ยังเยาว์ พระองค์ที่ ๔ ทรงพระนามเจ้าฟ้าปิ่ว มีพระราชโอรสด้วยสนมเอกเป็นพระองค์ใหญ่ มีพระชันษามากกว่าพระราชโอรสทั้งปวง โปรดให้เป็นกรมหมื่นเจษฎาธิบดินทร์ มีพระราชโอรสพระราชธิดาอีกหลายสิบพระองค์ พระองค์ทรงประชวรไข้พิษสวรรคต มิได้ทันสั่งมอบสิริราชสมบัติให้พระราชโอรสพระองค์ใด จึงเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยปฤกษาพร้อมกัน เห็นว่าพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่มีพระชันษามาก รอบรู้ในราชกิจใหญ่น้อยทั้งปวง สมควรจะดำรงราชสมบัติรักษาแผ่นดินได้ จึงเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาธิบดินทร์ ขึ้นดำรงราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ในจุลศักราช ๑๑๘๖ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ เรียกนามแผ่นดินว่า พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพ ซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔ ด้วยพระสนม เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รับพระบัณฑูรนับเป็นที่ ๑๕ เพราะได้เป็นคู่คิดกับพระองค์ร่วมพระหฤทัยกัน มีพระราชโอรสพระราชธิดาหลายพระองค์ แต่ไม่มีพระอัครมเหษี และพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้า พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ๆ สิ้นพระชนม์

เสียแต่ก่อนยังมาก เมื่อทรงประชวรหนัก ทรงพระดำรัสมอบศิริราชสมบัติให้ท่านเสนาบดีแล้วแต่ท่านจะเห็นพระองค์ใดในพระบรมราชวงศ์ควรจะเป็นที่พึ่งได้ ก็ให้เชิญท่านพระองค์นั้นมาเป็นพระเจ้าแผ่นดินเถิด ท่านเสนาบดีปฤกษาพร้อมกันเห็นว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ควรจะได้รับศิริราชสมบัติ เพราะพระองค์เป็นสมเด็จพระบรมราชโอรสอันประเสริฐ ในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ จึงได้พร้อมใจกันอัญเชิญเสด็จขึ้นดำรงราชสมบัติ ในจุลศักราช ๑๒๑๓ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าน้อย ซึ่งเป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์นั้น เป็นที่นับถือของคนเป็นอันมาก และเป็นพระอนุชาคู่ทุกข์คู่ยากด้วยกันมา ควรจะให้มียศใหญ่ยิ่งกว่าพระบรมราชวงศานุวงศ์ และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งรับพระบัณฑูรมาแต่ก่อน จึงพระราชทานพระบวรราชาภิเษกให้เป็นพระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศร มหิศวเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับพระบวรราชโองการพิเศษกว่าวังหน้าทั้งปวง ซึ่งมีมาแต่ก่อน มีพระชายาเดิม ซึ่งเป็นหลานสมเด็จพระบรมราชาที่ ๔ ณกรุงธนบุรี มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ พระองค์เจ้านพวงศ์ เป็นกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ พระองค์เจ้าสุประดิษฐ์ เป็นกรมหมื่นวิศณุ

นารถนิภาธร มีพระนางเจ้าพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี เป็นพระธิดาพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระราชโอรสที่ ๒ ในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ มีพระราชโอรสสิ้นพระชนม์เสียในวันประสูติ มีพระนางอีกพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ เป็นพระธิดากรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ มีพระราชโอรส ๓ พระองค์ พระราชธิดาพระองค์หนึ่ง พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ทรงพระนามเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระราชธิดาทรงพระนามเจ้าฟ้าจันทรมณฑล พระราชโอรสที่ ๒ ทรงพระนามเจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี พระราชโอรสที่ ๓ ทรงพระนามเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ มีพระราชโอรสพระราชธิดาด้วยพระสนมอีกหลายสิบพระองค์ เมื่อทรงพระประชวรหนักดำรัสมอบศิริราชสมบัติให้แก่ท่านเสนาบดี แล้วแต่จะเห็นพระองค์ใดสมควรเป็นที่พึ่งได้ และจะเป็นการเรียบร้อยไม่มีเหตุ ให้เชิญท่านผู้ที่สมควรนั้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินเถิด ครั้นสวรรคตแล้ว ท่านเสนาบดีปฤกษาพร้อมกันเห็นว่า ศิริราชสมบัติควรจะได้ในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ จึงได้พร้อมกันอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานารถ ขึ้นดำรงราชสมบัติ ในจุลศักราช ๑๒๓๐ ปี ทรงพระนามสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระชนม์ได้ ๑๕ พรรษา และท่านเสนาบดีปฤกษาว่า พระองค์เจ้ายอร์ชวัดชิงตัน กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ซึ่งเป็นพระโอรสพระองค์ใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวิชาเป็นช่างเชาวน์เฉลาเฉลียง ให้เป็นกรมพระราชวังรับพระบัณฑูรเป็นที่ ๑๖ จะได้ควบคุมข้าไทของวังหน้าต่อไป เป็นวังหน้าซึ่งมิได้เป็นพระราชโอรสพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ และพระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรงเลือกเอง เป็นที่ ๑ ตั้งแต่กรุงทวาราวดีจนถึงกรุงรัตนโกสินทรบัดนี้(๓)

---

(๓) เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์นี้ทิวงคตแล้ว โปรดให้ประกาศยกเลิกตำแหน่งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้า แล้วประกาศสถาปนาสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ดำรงตำแหน่งรัชทายาทต่อไป ดังที่ได้คัดสำเนาประกาศสองฉะบับนั้นมาตีพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

ประกาศ

เรื่องกรมพระราชวังบวรสถานมงคลทิวงคต

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ในกรุงและหัวเมือง และสมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร ให้ทราบทั่วกันว่า ในครั้งนี้ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทิวงคตล่วงไป เปนธรรมเนียมมาแต่เดิม ข้าราชการในพระราชวังบวรต้องลงมาสมทบรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบรมมหาราชวังสืบไป เปนธรรมเนียมมีมาดังนี้

ตำแหน่งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้า ซึ่งเปนราชประเพณีโบราณมานั้น ในตอนเบื้องต้นของพระราชพงศาวดาร ก็มิได้ปรากฏว่า ได้ตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดเปนพระมหาอุปราช เปนหลายชั่วแผ่นดิน ครั้นมาถึงตอนกลางพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชโดยมาก ที่เว้นบ้างไม่ได้ทรงตั้งหลายแผ่นดิน ครั้นมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยานี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงตั้งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้ามาทุกแผ่นดิน แต่พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งได้รับตำแหน่งเปนพระมหาอุปราชฝ่ายหน้านั้น มิได้

ดำรงอยู่จนตลอดสิ้นรัชกาลโดยในเวลา เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่โปรดจะตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดเป็นพระมหาอุปราช หรือเวลาที่พระมหาอุปราชสวรรคตทิวงคตล่วงไปแล้ว ไม่ได้ทรงตั้งแต่งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่นขึ้นดำรงที่พระมหาอุปราช ตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนั้นก็ว่างอยู่ถึงยี่สิบปีสามสิบปี หรือที่ไม่มีเลยช้านานยิ่งกว่านั้นก็มี เพราะฉะนั้นตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนี้ ไม่เป็นการจำเป็นที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะต้องทรงตั้งขึ้นไว้ไม่ให้ขาด เป็นธรรมเนียมเคยว่างเว้นมาแต่โบราณราชประเพณี ดังนี้

ในครั้งนี้ได้ทรงปฤกษาพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นพร้อมกันว่า ตำแหน่งที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น การเปลี่ยนแปลงมาหลายชั้น จนถึงกรุงสยามได้ผูกพันธ์ทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมืองผิดกันกับกรุงสยาม ก็ก่อเกิดให้เป็นที่เข้าใจผิดไปต่าง ๆ ด้วยตำแหน่งข้างในกรุงสยามนั้น ก็เคลื่อนคลายมาทีละน้อย ๆ ไม่ยืนอยู่เหมือนอย่างแบบเมื่อแรกตั้ง ฝ่ายผู้ที่อยู่ต่างประเทศก็ไม่อาจจะเข้าใจตำแหน่งนั้นได้ชัดเจน จึงให้เกิดเป็นที่ฉงนสงสัยต่าง ๆ การบ้านการเมืองซึ่งจะเป็นการเรียบร้อย เป็นคุณแก่แผ่นดินอย่างใด ก็เป็นที่ขัดข้องไปหาสะดวกไม่ เป็นตำแหน่งลอยอยู่ มิได้มีคุณต่อแผ่นดินอย่างหนึ่งอย่างใด เป็น

แต่ต้องใช้เงินแผ่นดิน ซึ่งจะต้องใช้รักษาตำแหน่งยศพระมหาอุปราชอยู่เปล่า ๆ โดยมาก จึงได้เห็นชอบพร้อมกันว่าควรจะยกตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนี้ไว้ ไม่ตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดขึ้นนั้นชอบแล้ว

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศมาเสียให้ทราบทั่วกัน อย่าให้ผู้ใดตื่นเต้นคิดอ่านวุ่นวายมุ่งหมายอย่างหนึ่งอย่างใด บรรดาข้าราชการในพระราชวังบวร ก็ให้สมทบเข้ารับราชการในพระบรมมหาราชวังต่อไป ควบคุมผู้คนซึ่งได้บังคับบัญชาอยู่ตามเดิมให้เป็นการเรียบร้อย อย่าให้แตกหมู่แตกพรรค เหมือนเมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคลยังดำรงอยู่นั้นทุกประการ อย่าให้ผู้ใดตื่นเต้นตกใจ หรือเชื่อฟังถ้อยคำเล่าลืออย่างหนึ่งอย่างใด นอกจากหมายประกาศนี้เป็นอันขาด

ประกาศมาณวันศุกรเดือนเก้าแรมสิบค่ำ ปีระกาสัปตศกศักราช ๑๒๔๗ เป็นวันที่ ๖๑๔๒ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

พระยาศรีสุนทรโวหาร เป็นผู้รับพระบรมราชโองการ

(คัดจากกฎหมายในรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๒ หน้า ๖๒๙)

ประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธย
สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ

สุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว
๒๔๒๙ พรรษา ปัตยุบันกาล โสณสังวัจฉรบุษยมาศ กาล
ปักษ์ ฉัฐมีดิถี ศุกรวาร บริจเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จ
พระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ
บุรุศรัตนราชรวิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร วรขัตติยราชนิก
โรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติ
สังสุทธเคราหณี จักรกรีบรมนารถ มหามกุฎราชวรางกูร สุจริต
มูลสุสาธิต อรรคอุกฤษฐไพบูลย์ บุรพาดูลยกฤษฎาภินิหาร
สุภาธิการรังสฤษดิ์ ธัญญลักษณวิจิตรโสภาคยสรรพางค์ มหา
ชโนตมางคประนต บาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดม
บรมสุขุมาลย์ ทิพยเทพาวตารไพศาลเกียรติคุณอดุลพิเศษ
สรรพเทเวศรานุรักษ์ วิสิฏฐศักดิสมญาพินิตประชานารถ
เปรมกมลขัตติยราชประยูร มูลมุขมาตยาภิรมย์ อุดมเดชา
ธิการ บริบูรณ์คุณสารสยามาทินครวรุตเมกราชดิลก มหา
บริวารนายกอนันต์ มหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร
อเนกชนนิกรสโมสรสมมต ประสิทธิวรยศมโหดมบรมราช
สมบัติ นพปดลเสวตฉัตราดิฉัตร สิริรัตโนปลักษณมหา
บรมราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตชัย สกลมไหศวริย

มหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนารถชาติอาชาวสัย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิ์อรรคนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปมัยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิบดินทร์ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ตามพระราชกำหนดกฎหมายซึ่งปรากฏมาว่ากฎมนเทียรบาล อันพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ อู่ทองซึ่งประดิษฐานและดำรงกรุงทวาราวดีศรีอยุธยา ได้ทรงตั้งขึ้นไว้เมื่อปีชวดโทศก จุลศักราช ๗๒๒ ซึ่งเป็นครั้งเริ่มแรกที่จะได้จัดลำดับยศพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั่วไปในพระราชกำหนดนั้น ยกพระบรมราชโอรสอันเกิดด้วยพระอรรคมเหษี เป็นสมเด็จหน่อพุทธเจ้า มีพระเกียรติยศใหญ่ยิ่งกว่าพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งปรากฏตำแหน่งยศเป็นลำดับมา

ในพระราชกำหนดนั้น หาได้มีตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลมหาอุปราชฝ่ายหน้าไม่ เมื่อพิเคราะห์ดูตามจดหมายพระราชพงศาวดาร ในเบื้องต้นก็ไม่มีปรากฏว่า ได้ตั้งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าตลอดมาหลายแผ่นดิน จนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ซึ่งได้ทรงตั้งพระราชกำหนดศักดินาพลเรือน ในจุลศักราช ๘๒๘ ปีจออัฐศก จึงได้มีปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า ได้ทรงประดิษฐานพระราชโอรสไว้ในที่พระมหาอุปราช ความบ่ง

ตรงกันกับตำแหน่งนาพลเรือน ซึ่งได้ตั้งขึ้นในครั้งนั้นเป็นชั้นหลังมีกำหนดว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอซึ่งได้เฉลิมพระราชมนเทียรเป็นพระมหาอุปราช ทรงศักดินาแสนหนึ่ง เป็นต้นตำแหน่งพระมหาอุปราชเกิดขึ้น แต่ครั้นเมื่อรัชกาลต่อ ๆ มา ก็หาได้ตั้งทุกแผ่นดินทุกครั้งทุกคราวไม่ เว้นว่างอยู่หลาย ๆ สิบปีก็มี ครั้นภายหลังเมื่อประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุธยาแล้ว ตำแหน่งที่พระมหาอุปราชจึงเป็นตำแหน่งซึ่งได้ตั้งทุกรัชกาล แต่มิได้มีคงที่อยู่สำหรับแผ่นดิน เป็นตำแหน่งที่สำหรับพระราชทานบำเหน็จความชอบแก่พระบรมวงศ์ ผู้มีความชอบยิ่งใหญ่ฉะเพาะพระองค์ ครั้นเมื่อพระมหาอุปราชผู้มีความชอบนั้นล่วงไปแล้ว ไม่มีพระบรมวงศ์พระองค์ใด ซึ่งจะมีความชอบเสมอเหมือนพระมหาอุปราชที่ล่วงไป จึงไม่ได้ทรงตั้งตำแหน่งนั้นต่อไปอีก เว้นว่างอยู่นาน ๆ จนตลอดรัชกาลทุก ๆ แผ่นดินมา

แต่ตำแหน่งพระมหาอุปราช ในครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระราชทานเกียรติยศใหญ่ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน มีพระนามเป็นต้นละม้ายคล้ายคลึงกับพระเจ้าแผ่นดิน พอประจวบกันกับที่กรุงสยามได้มีทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ซึ่งมีธรรมเนียมตำแหน่งยศพระบรมวงศานุวงศ์แปลกเปลี่ยนกันกับกรุงสยามยากที่จะเข้าใจได้ จึงได้แปลตำแหน่งพระมหาอุปราช ออกเป็นพระเจ้าแผ่นดิน

ที่ ๒ เพื่อจะให้เข้าใจได้ง่าย ๆ แต่นั้นมาความเข้าใจของคนต่างประเทศ ก็แปลกเปลี่ยนไปต่าง ๆ ยากที่จะชี้แจงให้เข้าใจได้

ครั้นเมื่อวันศุกรเดือนเก้าแรมสิบค่ำปีระกาสัปตศกศักราช ๑๒๔๗ ได้ทรงพระราชดำริพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์กับเสนาบดี และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นพร้อมกันว่า ตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนี้ ควรจะยกเลิกเสีย ด้วยเหตุทั้งปวงอันได้กล่าวแล้วในประกาศฉะบับนั้น

บัดนี้ทรงพระราชดำริพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ กับเสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นพร้อมกันว่า ตำแหน่งยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งเรียกว่าสมเด็จหน่อพุทธเจ้า อันได้ตั้งขึ้นไว้แต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ในจุลศักราช ๗๒๒ นั้น เป็นตำแหน่งอันสมควรซึ่งจะใช้เป็นแบบอย่างสืบไปภายหน้า และเป็นตำแหน่งอันถูกต้องกันกับนานาประเทศทั้งปวง ซึ่งจะเป็นอันเข้าใจได้โดยชัดเจน จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เลิกธรรมเนียมตั้งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้า ซึ่งมีมาในพระราชกำหนดตำแหน่งศักดินาพลเรือนนั้นเสีย คงใช้ตามพระราชกำหนดซึ่งปรากฏชื่อว่า กฎมนเทียรบาล อันได้ตั้งไว้ในจุลศักราช ๗๒๒ นั้น

อนึ่งราชประเพณีแต่ก่อนมา เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราชกุมารพระองค์ใหญ่มีพระชนมายุได้ ๘ พรรษา ก็ได้

เคยมีการลงสรงสนาน รับพระปรมาภิไธยดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชบ้าง ยกการลงสรงเสีย มีแต่การพระราชพิธีเฉลิมพระปรมาภิไธยบ้าง เป็นแบบอย่างมาแต่โบราณ จนถึงกรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุธยานี้ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้มีการพระราชพิธีลงสรงสนาน รับพระปรมาภิไธยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งหนึ่ง ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มีการพระราชพิธีลงสรงสนาน รับพระปรมาภิไธย ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกครั้งหนึ่ง เป็นแบบอย่างมา

ในบัดนี้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าราชกุมารพระองค์ใหญ่ มีพระชนมายุได้ ๘ พรรษา สมควรที่จะได้มีการพระราชพิธีลงสรงสนาน และรับพระปรมาภิไธยตามโบราณราชประเพณี จึงทรงพระราชดำริ พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี ให้จัดการพระราชพิธีลงสรงตามแบบอย่างแต่ก่อน แล้วจึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าราชกุมารพระองค์ใหญ่ ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัตรว่า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ อดิศวรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยวรางกูร บรมมกุฎนเรนทรสุริย์ขัติย

สันตติวงศ์ อุกฤษฐ์พงศ์วโรภโตสุชาติ ธัญญลักษณวิลาศ วิบูลยสวัสดิ์ สิริวัฒนวิสุทธิ์ สยามมกุฎราชกุมาร มุสิกนาม ตามตำแหน่งยศสมเด็จหน่อพุทธเจ้า ซึ่งมีมาในพระราชกำหนดกฎมนเทียรบาล ซึ่งได้ตั้งไว้ในจุลศักราช ๗๒๒ และให้ทรงศักดินาแสนหนึ่ง เสมอสมเด็จพระเจ้าลูกเธออันได้เฉลิมพระราชมนเทียรเป็นพระมหาอุปราชฝ่ายหน้า ซึ่งมีมาในพระราชกำหนดตำแหน่งนาพลเรือน ซึ่งได้ตั้งไว้ในจุลศักราช ๘๒๘ นั้น ขออาราธนาเทพยดาผู้มีมเหศวรศักดิ์อันประเสริฐ ซึ่งสถิตดำรงอยู่ในภูมิพฤกษอากาศกาญจนรัตนพิมานทั่วทุกแหล่งหล้า เป็นอาทิคือ เทพยอันทรงนามสยามเทวาธิราช ซึ่งเป็นอธิบดีได้บริรักษ์บำรุงกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยานี้ และเทพยเจ้าผู้อภิบาลรักษานพปดลมหาเศวตฉัตรสิริรัตนราไชศวริย และเทพยอันรักษารัตนบัลลังก์ พระที่นั่งบรมราชอาสน์ใหญ่น้อยในพระราชนิเวศมหาสถานทุกตำบล ทั้งเทพยเจ้าอื่น ๆ ผู้มีทิพยานุภาพมหิทธิฤทธิศักดิสิทธิ์ สิงสถิตในภูมิลำเนาแนวพฤกษบรรพตากาศพิมาน ทุกสถานทั่วพระราชอาณาจักร บรรดาซึ่งมีไมตรีจิตต์ ได้ผะดุงบริรักษ์พระบรมราชวงศ์นี้สืบมาจนกาลบัดนี้ จงได้ทำนุบำรุงรักษาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระองค์นี้ ให้ทรงพระเจริญทฤฆชนมายุพรรณสุขพลปฏิภาณสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล เกียรติยศอิศริยศักดิเดชานุภาพ

ทุกประการ ขอให้พระเกียรติคุณอดุลยศปรากฏไปสิ้นกาลนาน เทอญ

(คัดจากกฎหมายในรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๒ หน้า ๖๖๓)

ลำดับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม

๑ บรมราชวงศ์เชียงราย ฯ

ที่	พระนาม	ได้ราชสมบัติ	อยู่ในราชสมบัติ
๑	สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระเจ้าอู่ทอง สร้างกรุง	๗๑๒	๒๐ ปี
๒	สมเด็จพระราเมศวร แล้วออกจากราชสมบัติ	๗๓๑	๑ ปีหย่อน
๓	สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ขุนหลวงพงัว	๗๓๒	๑๓ ปี
๔	พระเจ้าทองจันทร	๗๔๔	๗ วัน
	สมเด็จพระราเมศวรกลับ	๗๔๔	๖ ปี
๕	สมเด็จพระรามราชา	๗๔๙	๑๕ ปี
๖	สมเด็จพระอินทราชาที่ ๑ พระนครอินทร์	๗๖๓	๑๘ ปี
๗	สมเด็จพระบรมราชาธิราช ที่ ๒ สามพระยา	๗๘๐	๑๗ ปี
๘	สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ	๗๙๖	๑๖ ปี
๙	สมเด็จพระอินทราชาที่ ๒	๘๑๑	๒๒ ปี
๑๐	สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒	๘๓๒	๔๐ ปี

ที่	พระนาม	ได้ราชสมบัติ	อยู่ในราชสมบัติ
๑๑	สมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร	๘๗๑	๕ ปี
๑๒	สมเด็จพระรัษฎาธิราช	๘๗๕	๕ เดือน
๑๓	สมเด็จพระไชยราชาธิราช	๘๗๖	๑๔ ปี
๑๔	พระยอดฟ้า	๘๘๙	๒ ปีกับ ๖ เดือน
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช	๘๙๑	๒๗ ปี
๑๖	สมเด็จพระมหินทราธิราช	๙๑๗	๑ ปี

๏ บรมราชวงศ์เชียงรายสุโขทัย ฯ

ที่	พระนาม	ได้ราชสมบัติ	อยู่ในราชสมบัติ
๑๗	สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ พระมหาธรรมราชา	๙๑๘	๒๓ ปี
๑๘	สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ พระนเรศวร	๙๔๑	๑๖ ปี
๑๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๓ พระเอกาทศรฐ	๙๕๕	๘ ปี
๒๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๔ เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์	๙๖๓	๑ ปีกับ ๒ เดือน

๑ บรมราชวงศ์ทรงธรรม ๆ

๒๑	สมเด็จพระบรมราชาที่ ๑ ทรงธรรม	๙๖๔	๒๖ ปี
๒๒	สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ พระเชษฐา	๙๘๙	๑ ปีกับ ๗ เดือน
๒๓	พระอาทิตยวงศ์	๙๙๑	๖ เดือน

ที่	พระนาม	ได้รับราชสมบัติ	อยู่ในราชสมบัติ
	๑ บรมราชวงศ์ปราสาททอง ๆ		
๒๔.	สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๕ ปราสาททอง	๙๙๒	๒๖ ปี
๒๕.	สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๖ เจ้าฟ้าไชย	๑๐๑๗	๙ เดือน
๒๖.	สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๗ พระศรีสุธรรมราชา	๑๐๑๘	๒ เดือน กับ ๒๐ วัน
๒๗.	สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ พระนารายน์	๑๐๑๘	๒๖ ปี

---

๑ บรมราชวงศ์บ้านพลูหลวง

๒๘.	สมเด็จพระมหาบุรุษ	๑๐๔๔	๑๖ ปี

ที่	พระนาม	ได้ราชสมบัติ	อยู่ในราชสมบัติ
	๏ บรมราชวงศ์ปราสาททอง		
๒๙.	สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘		
	ขุนหลวงเสือ	๑๐๕๙	๑๐ ปี
๓๐.	สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ ท้ายสระ	๑๐๖๘	๒๗ ปี
๓๑.	สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓		
	พระบรมโกศ	๑๐๙๕	๒๖ ปี
๓๒.	สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔		
	ขุนหลวงหาวัด	๑๑๒๐	ไม่ถึงปี
๓๓.	สมเด็จพระบรมราชาที่ ๓		
	สุริยามรินทร์	๑๑๒๑	๙ ปี

ที่	พระนาม	ได้ราชสมบัติ	อยู่ในราชสมบัติ
	๏ บรมราชวงศ์ตาก		
๓๔.	สมเด็จพระบรมราชาที่ ๔		
	ขุนหลวงตาก	๑๑๓๐	๑๕ ปี

ที่	พระนาม	ได้ราชสมบัติ	อยู่ในราชสมบัติ
	๏ บรมราชวงศ์จักรีมหากษัตริย์ศึก		
๓๕.	สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔		
	พระพุทธยอดฟ้า	๑๑๔๔	๒๗ ปี
๓๖.	สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕		
	พระพุทธเลิศหล้า	๑๑๗๑	๑๕ ปี

ที่	พระนาม	ได้ราชสมบัติ	อยู่ในราชสมบัติ
๓๗.	สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ พระนั่งเกล้า	๑๑๘๖	๒๗ ปี
๓๘.	สมเด็จพระปรเมนทรมหา มงกุฎ	๑๒๑๓	๑๗ ปีกับ ๖ เดือน
๓๙.	สมเด็จพระปรมินทรมหา จุฬาลงกรณ์	๑๒๓๐	

ลำดับวังหน้าซึ่งมีมาแต่กรุงทวาราวดี จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์

๑ บรมราชวงศ์เชียงราย ฯ

วังหลวง	วังหน้า	
บรมไตรโลกนารถ	๑ สมเด็จพระอินทราชา พระราชโอรส	๗๙๖
สมเด็จพระอินทราชา ที่ ๒	๒ พระบรมราชา พระราชโอรส	๘๑๑
พระรามาธิบดี ที่ ๒	๓ พระอาทิตยวงศ์ พระราชโอรส	๘๓๒

๒ บรมราชวงศ์เชียงรายสุโขทัย ฯ

สรรเพชญ์ ที่ ๒	๔ เอกาทศรฐ รับพระราชโองการ	๙๔๑
สรรเพชญ์ ที่ ๓	๕ เจ้าฟ้าสุทัศน์ พระราชโอรส	๙๕๕

๓ บรมราชวงศ์ทรงธรรม ฯ

บรมราชา ที่ ๑	๖ เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ พระราชโอรสเลี้ยง	๙๖๔

๏ บรมราชวงศ์ปราสาททอง ฯ

สรรเพชญ์ ที่ ๗	๗ พระนารายน์เป็นเจ้า	
	พระราชนัดดา	๑๐๑๘

๏ บรมราชวงศ์บ้านพลูหลวง ฯ

มหาบุรุษ	๘ หลวงสรศักดิ์	
	พระราชโอรสเลี้ยง	๑๐๔๔

๏ บรมราชวงศ์ปราสาททอง ฯ

สรรเพชญ์ ที่ ๘	๙ เจ้าฟ้าเพ็ชร์	
	พระราชโอรส	๑๐๕๙
สรรเพชญ์ ที่ ๙	๑๐ เจ้าฟ้าพร	
	พระราชอนุชา	๑๐๖๘
บรมราชาธิราช ที่ ๓	๑๑ กรมขุนเสนาพิทักษ์	
	พระราชโอรส	๑๑๐๓
	๑๒ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต	
	พระราชโอรส	๑๑๑๙

๏ บรมราชวงศ์จักรีมหากษัตริย์ศึก ฯ

รามาธิบดี ที่ ๔	๑๓ เจ้าพระยาสุรสีห์	
	พระราชอนุชา	๑๑๔๔

สารบานค้นเรื่อง

สารบานค้นเรื่อง

ก

ข

ค

จ

ฉ

ช

ญ

ฑ

ด

ต

ท

ธ

น

บ

ป

ผ

ฝ

พ

ภ

ม

ย

ร

ล

ว

ศ

ส

ห

อ

อา

อิ

อุ

อู

เอ

15

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร
นายสนั่น ตันบุญยืน ผู้พิมพ์โฆษณา
พ. ศ. ๒๔๗๘